

مساله توازن بین اقتدار و استقلال

روحانیت شیعه در دوران پساخامنه‌ای

مهدی خلجی

«حوزه علمیه، به‌خصوص حوزه علمیه قم، مادر این نظام است؛ به وجود آورنده و مولد این انقلاب و این حرکت عظیم است. یک مادر چگونه می‌تواند از زاده خود، از فرزند خود غافل بماند، نسبت به او بی‌تفاوت باشد، در هنگام لازم از او دفاع نکند؟ ممکن نیست. بنابراین، نسبت بین حوزه‌های علمیه و نظام جمهوری اسلامی، نسبت حمایت متقابل است. نظام از حوزه‌ها حمایت می‌کند، حوزه‌ها از نظام حمایت می‌کنند؛ همکاری می‌کنند، به یکدیگر کمک می‌کنند... حقیقت این است که این دو جریان عظیم - یعنی جریان نظام اسلامی و در دل آن، جریان حوزه‌های علمیه - دو جریانی هستند که به هم مرتبط اند، به هم متصل اند، سرنوشت آنها یکی است؛ این را همه بدانند. امروز سرنوشت روحانیت و سرنوشت اسلام در این سرزمین، وابسته و گره‌خورده به سرنوشت نظام اسلامی است. نظام اسلامی اندک لطمه‌ای ببیند، یقیناً خسارت آن برای روحانیت و اهل دین و علمای دین از همه آحاد مردم بیشتر خواهد بود.»

— آیت‌الله علی خامنه‌ای، ۱۹ اکتبر ۲۰۱۰

و صدور ایدئولوژی‌اش به دیوانسالاران روحانی و سربازان پیاده نیاز دارد. بنابراین، حکومت ایران به دنبال تثبیت قدرت خود از طریق تولید انبوه روحانیون، ایجاد سازمان‌هایی برای به‌کارگیری و کنترل آنها و بازسازی جوامع شیعه غیرایرانی بر اساس الگوی ایران بوده است. با این حساب، گرایش‌های تمامیت‌خواهانه رژیم به طور فزاینده‌ای از ارتش و صنعت به حوزه‌های مذهبی گسترش یافته است. اما درعمل تلاش‌های رژیم برای کنترل روحانیت، توانایی روحانیون برای مشروعیت بخشیدن به رژیم را تضعیف کرده است، زیرا آنها استقلال خود را از دست داده‌اند و درعمل اسیر دست تهران شده‌اند. سرانجام اینکه رژیم تلاش بسیاری کرده تا اطمینان حاصل کند که نظام دیوانسالاری روحانیت شیعه در بهره‌گیری از فناوری برای نیل به اهدافش سراپا مدرن شود.

از سال ۱۹۸۹ که آیت‌الله علی خامنه‌ای به رهبری رسید، نهاد روحانیت به تمامی دگرگون شده و هم از نظر شبکه داخلی و بین‌المللی و هم از نظر مالی و شمار کارکنان رشد بی‌سابقه‌ای داشته است. هم‌زمان با این رشد، رهبرانقلاب مشغول تقویت کنترل تندروها بر مدیریت نهاد روحانیت شیعه است. خامنه‌ای، در ۱۲ جولای، علیرضا اعرافی، روحانی ۵۷ ساله را که پیش‌تر از سوی وی به مقام‌های مختلف منصوب شده و خدمت کرده بود، به عنوان مدیر اجرایی جدید حوزه‌های علمیه در سراسر کشور منصوب کرد.^۱ انتصاب اعرافی گام مهمی از سوی خامنه‌ای در آماده‌سازی روحانیت کشور برای دوره پس از مرگ رهبر است.

در دوران پساخامنه‌ای، اصل راهنمای جمهوری اسلامی همچنان این خواهد بود که: یک رژیم روحانی برای تضمین بقای حاکمیت

حوزه‌های علمیه و علمای دین نمی‌توانند نسبت به دستگاه و آنچه که می‌گذرد، بی‌تفاوت باشند. این [دولت] مال خودتان است، مال روحانیت است، مال دین است، چاره‌ای ندارید. جمهوری اسلامی است، اگر شما کنار کشیدید، جمهوری غیراسلامی خواهد شد. یکی از مشکلات روحانیون مسئله معیشتی آنهاست، ما بیمه حوزه را راه انداخته‌ایم... خود بنده هم سرمایه‌گذاری کلانی در آن خواهم کرد... در مشکلات مربوط به مسکن... من قبلاً هم مختصر کمکی کرده‌ام و بعد از این هم کمک خواهم کرد. حوزه علمیه با این عظمت یک چیزهایی کم دارد: یک مجموعه مدیریت قوی می‌خواهد، یک شورای عالی باید تشکیل بشود... اگر چنین تشکیلاتی ایجاد بشود، من پشتیبانی مالی خواهم کرد و تا آنجا که در وسع من هست، فروگذار نخواهم کرد.^۶

بدین ترتیب، میلیون‌ها دلار با هدف ایجاد تغییرات بزرگ و سریع در سطوح مختلف به نهاد روحانیت تزریق شد و هدف آن بهبود سریع و اساسی در بسیاری از سطوح بود.

ایجاد این تشکیلات اداری جدید به معنای این نبود که هر روحانی دون‌پایه یا ارشد، مزایای مستقیم مالی یا سیاسی از دولت دریافت می‌کند. بلکه در واقع، این وضعیت چارچوبی ایجاد می‌کرد که هر فرد روحانی ایرانی به‌سختی می‌توانست خارج از آن فعالیت کند. با «شفاف» کردن سازمان روحانیت، ثبت داده‌ها و مکتوب کردن مقرراتی که قبلاً شفاهی بودند، حاکمیت کنترل همه امور را در دست خود قبضه کرد و به‌طور ضمنی ساختارهای قدیمی سازوکار روحانیت را از دور خارج ساخت. فقط دولت بود که تجهیزات و توانایی کافی برای اداره این ساختار جدید غول‌پیکر، پُرهنه و پیشرفته را داشت. در انجام این اقدامات، رژیم همچنین می‌خواست اطمینان حاصل کند که هیچ نوع سازمان سیاسی مخالف که بتواند تهدیدی برای نظام باشد ظهور نکند؛ چه اساساً از میان روحانیون شکل گرفته باشد یا از خارج در آن نفوذ کند.

احیای افراطی‌گری روحانیت

در راستای تحقق چشم‌انداز اصلی روح‌الله خمینی، روحانیت ایرانی در طول سی‌وهفت سال گذشته به بزرگترین، ثروتمندترین و دست‌نیافتنی‌ترین نهاد روحانی در بین مسلمین جهان تبدیل شده است. روحانیون، به‌تدریج، به طرز بی‌سابقه‌ای به زیردستان اقتدار سیاسی و اقتصادی فقیه حاکم بدل شدند. در میان سازمان‌های روحانیت، بنیاد آستان قدس رضوی، مستقر در مشهد، قدرتمندترین و ثروتمندترین سازمان است. این مؤسسه را پیش از این عباس واعظ طبسی با استقلال کامل اداره می‌کرد و موفق شده بود بیست‌وپنج سال در برابر فشار خامنه‌ای برای الحاق سازمان روحانیون مشهد به سازمان مشابه آن در قم ایستادگی کند. با درگذشت طبسی در مارس ۲۰۱۶، خامنه‌ای به‌سرعت وارد عمل شد تا رؤیای قدیمی خود را تحقق بخشد: وی شاگرد سابق خود، سید مصباح عاملی، را به عنوان مدیر اجرایی مؤسسه منصوب کرد و تلاش کرد آن را به‌طور کامل تحت مدیریت مرکزی قم در آورد.^۷ گفتنی است تولید آستان قدس

شرحی بر آمارها و ایدئولوژی

درباره آمار مورد استفاده در این جستار، خواننده باید بداند که در جمهوری اسلامی عدم شفافیت، ناهمخوانی‌های گنج‌کننده، محدودیت‌های مختلف برای منابع «مستقل» و امنیتی‌سازی اطلاعات امر رایجی است. در مورد اخیر، حکومت حتی مشکلات اجتماعی، نه فقط امور سیاسی و نظامی، را هم بازتعریف امنیتی می‌کند تا کنترل دولتی بر تمامی اطلاعات مرتبط را توجیه کند. برای مثال، دولت اخیراً از ترس اینکه آمار طلاق به عنوان شاهدی بر بحران اجتماعی یا برای خدشه‌دار کردن وجهه جمهوری اسلامی از سوی منتقدین مورد استفاده قرار گیرد، اعلام کرد که این آمار دیگر منتشر نخواهد شد.^۳ پس از کشف ناهمخوانی‌های متعدد بین آمار منتشرشده از سوی دولت و مجلس در مورد رشد اقتصادی، نرخ تورم و بیکاری، آیت‌الله خامنه‌ای در ۱۳ سپتامبر ۲۰۱۶ درباره دستکاری در آمارها هشدار داد.^۴

یک مثال روشن از دستکاری آمار مربوط به روحانیت از سوی حکومت، بیانیه منتشرشده در تاریخ ۱۷ ژانویه ۲۰۱۴ از سوی محمد محمدی گلپایگانی، رئیس دفتر خامنه‌ای، است که در آن وی افشا می‌کند که آیت‌الله علاوه بر سایر منابع مقرر و پرداخت‌های منظم، ماهیانه مبلغ ۱۸ میلیارد تومان (معادل ۶ میلیون دلار) بابت مدیریت، مسکن، بیمه و نظایر آن به روحانیون می‌پردازد. این رقم سالانه به میلیون‌ها دلار می‌رسد. جای شگفتی نیست که بیانیه گلپایگانی ظرف چند ساعت از همه بنگاه‌های خبری حذف شد.^۵ احتمال اینکه این یک اشتباه ساده‌لوحانه باشد کمتر است تا افشای عامدانه برای پیشبرد یک دستورکار ایدئولوژیک - که هدف بیشتر موارد افشا یا اخفای آمار است.

پس‌زمینه

نوسازی نهاد روحانیت ایران، آنقدر بنیادی بوده که حوزه در شکل فعلی به چشم ناظری که آن را پیش از انقلاب دیده باشد، به‌دشواری قابل شناسایی خواهد بود. تغییر شکل حوزه با انتقال قدرت از آیت‌الله روح‌الله خمینی به خامنه‌ای آغاز شد. خمینی رهبری کارزماتیک بود که عقیده داشت نهادهای مذهبی شیعه باید از تمامی افرادی که خوانش انقلابی از اسلام را نپذیرفته‌اند و مخالف جایگزینی نظام پادشاهی با نظام سیاسی روحانیت هستند پاک‌سازی شود.

در پاییز ۱۹۹۱، یعنی دو سال پس از رسیدن خامنه‌ای به مقام رهبری و در نخستین بازدیدش از قم، یک اتفاق مهم رخ داد. به رغم این واقعیت که بسیاری صلاحیت حوزوی او را برای احراز مرجعیت زیر سؤال برده بودند، خامنه‌ای برنامه خود را برای دگرگون کردن نهاد روحانیت با موشکافی بسیار معرفی کرد. او در سخنرانی طولانی و عمومی خود برای روحانیون، حتی سلسله‌مراتب اداری این نهاد را به این شرح توضیح داد:

علیرضا اعرافی

در سال ۱۳۳۸ در خانواده‌ای مذهبی در میبد، استان یزد، به دنیا آمد. پدرش دوست نزدیک آیت‌الله خمینی بود. در سال ۱۳۴۹ برای تحصیل در حوزه به قم رفت^۸ و پس از آن وارد فعالیت سیاسی شد. در آغاز کار حرفه‌ای، چندین پُست مدیریتی در دانشگاه‌ها داشت و مدتی ریاست دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را بر عهده گرفت و اهداف خامنه‌ای برای اسلامی کردن دانشگاه‌ها را دنبال می‌کرد. در سال ۲۰۱۱، خامنه‌ای او را به عضویت شورای عالی انقلاب فرهنگی منصوب کرد که مسئولیت اجرای منویات و برنامه‌های ایدئولوژیک رهبر را بر عهده دارد.^۹ از آن زمان به بعد، وی امامت جمعه در میبد و مهم‌تر از آن در قم، یعنی قلب جامعه روحانی ایران، را به عهده داشته است.^{۱۰} مهم‌ترین دستاورد او تاسیس دانشگاه بین‌المللی المصطفی در سال ۲۰۰۹ است که از بدو تاسیس تا کنون نقش چشمگیری در پیشبرد ایدئولوژی تشیع هم در داخل و هم در خارج از کشور ایفا کرده است.^{۱۱}

فرمان رهبر انقلاب است و از اختیارات و سازوکارهای رهبر برای منع آزادی بیان در دانشگاه و خارج از دانشگاه استفاده می‌کند و به نحوی مؤثر حق شهروندان برای دسترسی به آموزش بدون توجه به اعتقادات مذهبی یا سیاسی‌شان را نقض می‌کند.^{۱۳}

مؤلفه دوم، استعداد مدیریتی اعرافی است که شمه‌ای از آن را وقتی روحانی جوانی بود با تاسیس مؤسسه اشراق و عرفان در قم نشان داد.^{۱۴} علاوه بر انتصاب به امامت جمعه از سوی خامنه‌ای در زادگاهش، میبد استان یزد، اعرافی مدیر حوزه‌های علمیه زنان و مردان این شهر هم بود. در ژانویه ۲۰۱۵، اعرافی به عنوان یکی از ائمه جمعه قم انتخاب شد؛ جایگاهی معتبر که نشان از میل و اراده حاکمیت برای ارتقای او در پایتخت عقیدتی کشور داشت.^{۱۵} در سال ۲۰۰۷، با تایید غیررسمی خامنه‌ای، اعرافی به عنوان عضو جدید جامعه مدرسین حوزه علمیه قم منصوب شد؛ جامعه مدرسین یک نهاد سیاسی تندرو و تحت تسلط خامنه‌ای و حاکم بر تمام امور سیاسی مربوط به روحانیت است. باین‌حال، او در انتخابات اخیر مجلس خبرگان شکست خورد.

مؤلفه سوم که دستاورد بزرگ وی در زمینه مهارت‌های مدیریتی است، مربوط به سازماندهی حوزه‌های علمیه برای اتباع خارجی در داخل و خارج از ایران است. در سپتامبر ۱۹۷۹ و در پاسخ به علاقه روزافزون جوانان مسلمان در خارج از کشور به تحصیل اسلام شیعی در ایران انقلابی، آیت‌الله حسینعلی منتظری شورای مدیریت امور حوزه‌های غیرایرانی را تاسیس کرد. هدف این شورا که مقر آن در مدرسه حجتیه قم است و شعبه‌های متعدد داخلی و بین‌المللی به‌ویژه در آفریقا دارد،^{۱۶} آموزش عقیدتی خارجیان در داخل ایران و در صورت امکان در کشورهای متبوع‌شان بود. این سازمان همچنین از خارجیان برای ایجاد و تقویت زیرساخت‌ها در جهت تبلیغات عقیدتی و گسترش این شبکه‌ها در کشور متبوع‌شان حمایت می‌کرد.

در سال ۱۹۸۶ هنگامی که اختلافات بین آیت‌الله خمینی و منتظری بیشتر شد، رهبر با تجدید ساختار و گسترش این شورا اقدام به محدود کردن کنترل وی بر این نهاد کرد. این سلب اختیارات

رضوی، که بر عهده ابراهیم رئیسی است، با سخاوت کل بودجه نهاد روحانیت در استان خراسان را تامین می‌کند.

با این حال، به دلیل سن بالای خامنه‌ای هفتادوهفت ساله و آیت‌الله علی سیستانی هشتادوشش ساله و مستقر در نجف، که بعد از رهبر ایران بیشترین میزان ثروت و مقلدان شیعه را دارد، ابهامات زیادی درباره آینده رهبری روحانیت شیعه در ایران و فراسوی ایران وجود دارد. در سایه این خلأ بالقوه رهبری، ممکن است روحانیون ایرانی خود را بیش از پیش وابسته به حاکمیت بدانند و در مورد نقش و جایگاه اجتماعی خود در دل ساختار سیاسی دچار سردرگمی بیشتری بشوند.

ورود اعرافی به دانشگاه بین‌المللی المصطفی

علیرضا اعرافی که یکی از نزدیک‌ترین افراد به خامنه‌ای و از محارم او به شمار می‌رود، از خانواده‌ای زرتشتی است که در قرن نوزدهم به اسلام گرویده‌اند. خامنه‌ای مسئولیت‌های حساسی به او محول کرده و اعرافی نیز به نوبه خود در اجرای برنامه ایدئولوژیک آیت‌الله در نهاد روحانیت و دانشگاه‌ها در داخل و خارج از ایران، کارهای ارزشمندی انجام داده است.^{۱۲}

نقش اعرافی شامل سه مؤلفه است: نخستین نقش او اجرای طرح اسلامی سازی دانشگاه‌ها به طراحی خامنه‌ای است. برای نیل به این هدف، وی در سمت ریاست دفتر همکاری حوزه و دانشگاه و نیز چندین شغل مهم دیگر مرتبط با دانشگاه خدمت کرد. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه که در سال ۱۹۸۳ تحت نظارت آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی تاسیس شد، مسئول جایگزینی کتب معمول علوم انسانی با نسخه‌های اسلامی شده و سازگار با ایدئولوژی انقلابی رژیم جدید بود. انتصاب اعرافی در ۷ ژوئن ۲۰۱۱ به عضویت شورای عالی انقلاب فرهنگی از سوی خامنه‌ای، قدرت و نقش او را تقویت کرد. شورای عالی انقلاب فرهنگی که برنامه‌ریزی سیاست‌های ایدئولوژیک در عرصه فرهنگی در سطح کشور را به عهده دارد، در ظاهر زیر نظر رئیس‌جمهور است، اما عملاً تحت

اندازه و دامنه عملکرد شعبه‌های دانشگاه المصطفی در خارج از ایران متفاوت است، اما به نظر می‌رسد همه آنها در حال گسترش هستند. مقدمه مفصل وبسایت اصلی دانشگاه، حجم عظیم فعالیت‌های آن در داخل و خارج از کشور را آشکار می‌کند.^{۲۲} دانشگاه بین‌المللی المصطفی چندین نهاد وابسته دیگر، مانند مؤسسه زبان و فرهنگ‌شناسی، را تاسیس کرده است^{۲۳} و حتی یک برنامه ورزشی گسترده داخلی برای دانشجویان و خانواده‌های آنان برگزار می‌کند.^{۲۴}

علیرضا بی‌نیاز، مدیر حوزه علمیه امام خمینی در سوریه، که به عنوان نماینده دانشگاه بین‌المللی المصطفی فعالیت می‌کند، معتقد است یکی از دستاوردهای حوزه علمیه او در طی چهار دهه گذشته، آموزش روحانیون برای «به دست آوردن روحیه جهادی و ادامه راه مقاومت اسلامی» بوده است. او در سال ۲۰۱۲ در مصاحبه با وبسایت جماران گفت که در طول جنگ سی و چهار روزه اسرائیل با حزب الله در سال ۲۰۰۶ و سایر درگیری‌ها، لبنانی‌هایی که از کشورشان فرار می‌کردند تحت حمایت حوزه علمیه قرار می‌گرفتند. بی‌نیاز با اشاره به جنگ سوریه که در آن زمان تازه شروع شده بود می‌گوید: «حتی در تش‌های اخیر، حوزه علمیه امام خمینی پایگاهی برای احقاق حقوق مردم و همچنین ادامه مقاومت در برابر توطئه‌های آمریکا و اسرائیل بوده است.»

به گفته بی‌نیاز، هشتاد درصد طلاب در سال ۲۰۱۲ سوری و بقیه خارجی بودند، که بیشتر آنها پس از شروع جنگ حوزه را ترک کردند: «قبل از جنگ فعلی، ۱۵۰۰ روحانی سوری و غیرسوری در سوریه مشغول به تحصیل بودند. از این تعداد، ۶۵۰ طلبه زن و مرد از سی و پنج کشور مختلف بودند...»^{۲۵} همان‌طور که قبلاً اشاره شد، حوزه علمیه امام خمینی در سوریه تنها یکی از بسیار مؤسسه‌های است که از سال ۱۹۸۰ به این سو به دست ایران تاسیس شده است. به گزارش یک کارشناس ایرانی امور سوریه، «به‌ویژه از زمانی که نجف درگیر مشکلات آن دوره خود بود و بسیاری از کشورهای عربی رابطه سیاسی خوبی با جمهوری اسلامی نداشتند، شهروندان شیعه آنها برای تحصیل علوم دینی به سوریه می‌آمدند».^{۲۶}

در لبنان، خامنه‌ای چندین مدرسه علمیه تاسیس کرده و به حزب الله در کنترل تمام مدارس علمیه شیعه در کشور، کمک کرده است.^{۲۷} به طور مثال، در سال ۲۰۱۱، مدرسه بقیه‌الله با حضور مقامات ایرانی و حزب الله، در نبطیه افتتاح شد.^{۲۸} در ۱۶ جولای ۲۰۱۶، حسن نصرالله، رهبر حزب الله، در دیدار با هیئتی از روحانیون قم به سرپرستی محمدحسن زمانی، معاون امور بین‌الملل حوزه‌های علمیه ایران، بر لزوم افزایش همکاری بین حوزه علمیه قم و حزب الله در «زمینه‌های مختلف فرهنگی، مذهبی و انقلابی» تاکید کرد.^{۲۹} علاوه بر این، تشکیلات آیت الله سیستانی به سرپرستی جواد شهرستانی، داماد وی که ساکن قم است، نیز به طرق مختلف با حزب الله همکاری می‌کند.^{۳۰}

مهم‌ترین شعبه داخلی دانشگاه المصطفی در مشهد است که بیش از ۳۰۰۰ تبعه خارجی از چهل و شش کشور در آن مشغول به تحصیل هستند. همانند سایر شعبه‌ها، همسر و فرزندان روحانیون نیز از خدمات مختلف آموزشی و رفاهی بهره‌مند می‌شوند. علاوه بر

منتظری، بخشی از کارزار وسیع‌تر خمینی بود که منجر به عزل منتظری از قائم‌مقامی و جانشینی رهبر شد. بعدها، خامنه‌ای با توسل به زور و قطع اجباری ارتباطات منتظری با نهادهای مذهبی وابسته به او، کار خمینی را تکمیل کرد.

در ۱۹۹۳، خامنه‌ای تصمیم به مدرن‌سازی این مؤسسه گرفت و شخصاً عهده‌دار کنترل آن شد و آن را به دو بخش تقسیم کرد:

- ۱- مرکز جهانی علوم اسلامی مختص اتباع خارجی در ایران و
- ۲- بخش ویژه حوزه‌های علمیه خارج از کشور، مختص آموزش‌های عقیدتی در خارج از ایران.

اعرافی ریاست هر دو بخش را تا سال ۲۰۰۹ بر عهده داشت. در این سال، وی توانست موافقت خامنه‌ای را برای ادغام این دو بخش و ایجاد دانشگاه بین‌المللی المصطفی جلب کند. در جایگاه رئیس دانشگاه، اعرافی تلاش‌های رژیم را برای صدور ایدئولوژی انقلابی چندبرابر کرد و زیرساخت‌های عظیمی در ایران و ده‌ها کشور دیگر برای نیل به این هدف به وجود آورد. وی همچنین یک شبکه بین‌المللی پیچیده ایجاد کرد که ریشه در ارتباط قوی با گروه‌هایی مانند حزب الله لبنان و مشارکت با مؤسسات و چهره‌های دانشگاهی، مذهبی و سیاسی دیگر داشت. دانشگاه بین‌المللی المصطفی ابزار مهمی در اختیار رژیم برای تبلیغ تشیع و اسلام در سطح ملی و بین‌المللی است. این دانشگاه هرازگاهی گزارش‌هایی از موفقیت‌هایش در تشویق گرویدن به شیعه یا اسلام منتشر می‌کند.^{۳۱}

در ژانویه ۲۰۱۶، اعرافی در مصاحبه با نشریه تندرو «رمزعبور» بر دایمی بودن و قابل مذاکره نبودن اصل صدور انقلاب تاکید کرد. وی گفت: «انقلاب طبیعتاً بین‌المللی است.»^{۳۲} او سپس با افتخار از بیست سال سابقه بین‌المللی و روابط مستمر خود با نهادهای مختلف در «بیش از صد کشور جهان» یاد کرد و توضیح داد: «ما با مراکز روحانیت در سوریه و لبنان هم ارتباط داریم و هرازگاهی به آن کشورها سفر می‌کنیم. من معمولاً هر بار که به لبنان می‌روم، با سید حسن نصرالله (رهبر حزب الله) بین پنج تا نه ساعت دیدار می‌کنم.»

طبق تخمین اعرافی، از زمان آغاز به کار دانشگاه بین‌المللی المصطفی، ۴۵۰۰۰ دانشجوی خارجی از ۱۲۶ کشور مختلف از این دانشگاه فارغ‌التحصیل شده‌اند و ۲۵۰۰۰ دانشجوی دیگر از نزدیک به ۱۳۰ ملیت مختلف اکنون مشغول تحصیل هستند.^{۳۳} شمار زیادی از این افراد به همراه خانواده‌های خود در قم زندگی می‌کنند. در سراسر جهان بیش از ۶۵۰۰ طلبه زن در واحدهای دانشگاه المصطفی مشغول تحصیل هستند. به گفته یک طلبه جوان ایرانی ساکن قم، دانشگاه المصطفی حمایت بیشتری از طلبه‌های آمریکایی و اروپایی نسبت به ملیت‌های دیگر نشان می‌دهد و خدمات بهتری به آنان ارائه می‌کند که از این بابت مورد انتقاد قرار گرفته است.^{۳۴} توجه به اشتیاق رژیم به افزایش محبوبیتش در غرب، حتی پیش از کشورهای غیرغربی، می‌تواند مؤید این ادعا باشد.

سایر آمارهای حیرت‌آور مربوط به دانشگاه المصطفی، شامل داشتن ۷۰ شعبه در سراسر جهان، روابط مستمر با بیش از صد مرکز در سطح بین‌المللی، برخورداری از ۱۵۰ وبسایت، انتشار ۵۰۰۰ اثر به ۴۵ زبان و همچنین ۷۰ نشریه، و مدیریت ۴۰۰ باشگاه با ۸۰۰۰ عضو است.^{۳۵}

مدیریتی، مهارت و خلاقیت و همچنین تسلط وی بر فناوری پیشرفته ارتباطات و فضای سایبری است.^{۴۵} کسانی که قبل از اعرافی در این سمت بوده‌اند، از سال ۱۳۷۱ به بعد به ترتیب عبارتند از: محمد مومن، رضا استادی، هاشم حسینی بوشهری، مرتضی مقتدایی و بار دیگر بوشهری. همه این افراد مسن‌تر از اعرافی و سنت‌گرا هستند. شهرتی بابت ایده‌های جسورانه ندارند و با شیوه‌های رهبری مدرن و دانشگاه و فناوری جدید آشنایی بسیار کمتری دارند.

با وجود استقبال سرد برخی از بزرگان روحانی، انتصاب اعرافی از سوی خامنه‌ای نشان‌دهنده قصد او در تقویت نقش روحانیت در حمایت از انقلاب است. اعرافی در یک سخنرانی در ۱ آگوست ۲۰۱۶ اظهار داشت: «در جریان پیشرفت انقلاب اسلامی و شرایط کنونی جهان، حوزه باید میراث عظیم خود را اثربخش سازد [در یک برنامه عملی].»^{۴۶} همان‌طور که مصباح عاملی، مدیر حوزه علمیه خراسان، گفته است: «یک مدیر و معلمی که نسبت به انقلاب بی‌تفاوت است، نمی‌تواند حوزه علمیه انقلابی بسازد... ما به برنامه‌ریزی بلندمدت نیاز داریم... یک برنامه جامع... یک برنامه عملی جدید برای تغییر ساختار و محتوا [ی برنامه درسی حوزه علمیه].»^{۴۷} حوزه علمیه تهران حتی مرکزی به نام «قرارگاه حوزه انقلابی» تاسیس کرد تا آرمان رهبر برای خلق «انسان نوین حوزوی [طلبه] طراز انقلاب اسلامی» را به شکلی که غلامرضا شاه‌جعفری، یکی از معاونان این حوزه، تشریح کرده است، تحقق بخشد.^{۴۸}

استفاده از واژه نظامی «قرارگاه» برای یک مرکز دینی، همراه با اصطلاح آرمانشهری مارکسیستی یعنی «انسان نوین»، نارضایتی رهبر نسبت به بقایای سنتی در درون نهاد حوزه را آشکار می‌کند. گفتمان نشأت‌گرفته از میل خامنه‌ای به انقلابی کردن حوزه‌های علمیه با کارزار گسترده‌ای از سوی روحانیون وابسته به حاکمیت همراه شده است. محمدمهدی میرباقری، رئیس فرهنگستان علوم اسلامی قم و عضو مجلس خبرگان، اظهار داشت: «انقلاب اسلامی رسالت حوزه‌های علمیه را تغییر داده است... مبارزه با تمدن غربی اولویت اصلی حوزه‌های علمیه است.»^{۴۹} آیت‌الله حسین نوری همدانی، یکی از مراجع مستقر در قم و از حامیان صریح‌اللهجه رژیم، ادعا کرد که «این انقلاب زمینه‌ای برای ظهور حضرت مهدی است.»^{۵۰}

هرچند اصطلاحاتی چون «انقلاب» و «تغییر» برای اشخاص ناآشنا با فضای حوزه‌ها مبهم است، آیت‌الله‌های مسن‌تر یا سنتی این تعبیرات را ناخوشایند می‌یابند و نشانه‌ای از تغییرات بزرگی در وضع موجود همراه با عواقب غیرقابل پیش‌بینی یا غیرقابل کنترل که بر عمق نگرانی آنها از مسیری که رهبر برگزیده می‌افزاید، با این حال، این سنت‌گرایان نظرات خود را به طور علنی ابراز نمی‌کنند، زیرا نگران تلافی حاکمیت هستند.

شخص اعرافی وفاداری سیاسی مطلق خود به خامنه‌ای و نیز درک اهداف و آرمان‌های ایدئولوژیک رهبر برای روحانیت شیعه در ایران و فراتر از آن را ثابت کرده است. او همچنین عزم راسخ خود را برای «جهانی‌سازی» هر چه بیشتر انقلاب نشان داده است. اعرافی در یکی از نخستین سخنرانی‌هایش پس از تصدی مقام خود تاکید کرد که «نگاه کلان و بین‌المللی ضرورت امروز حوزه است... داشتن یک نگاه کلان و بین‌المللی ضرورت دنیای امروز برای طلاب و اساتید است.»^{۵۱} این اظهارات و توانایی‌های روابط عمومی اعرافی،

طلاب فعلی، بیش از ۳۰۰۰ طلبه از این شعبه فارغ‌التحصیل شده و به کشورهای خود بازگشته‌اند تا مناصب مذهبی یا سیاسی را به دست گیرند. بیشتر طلاب شعبه مشهد المصطفی از کشورهای همسایه مانند افغانستان می‌آیند، اما تعدادی نیز اهل نیجریه، سنگال، نیجر، چین، تاجیکستان، فرانسه، کشورهای عربی و جاهای دیگر هستند.^{۳۱}

حجت‌الاسلام محمدرضا حسن ابراهیمی، نماینده خامنه‌ای در افغانستان، در مصاحبه‌ای در سال ۲۰۱۴ تخمین زد که تقریباً ۹۰۰۰ افغانستانی در حوزه‌های علمیه ایران و حدود ۱۰۰۰۰ افغانستانی در دانشگاه‌های ایران مشغول به تحصیل هستند.^{۳۲} ابراهیمی پیش‌تر در مصاحبه‌ای گفته بود که تا قبل از سال ۲۰۰۵، شمار روحانیون جوان و ارشد افغانستانی در ایران چه در حوزه‌های علمیه و چه بیرون از حوزه حدود ۵۴۰۰۰ نفر بوده است.^{۳۳} از جمعیت ۶۵۰۰۰ نفری افغانستانی دارای اقامت قانونی در قم، ۱۵۰۰ نفر در چهارده دانشگاه این استان مشغول به تحصیل هستند.^{۳۴} در سال ۲۰۰۹، دانشگاه المصطفی در قم با وزارت حج، ارشاد و اوقاف افغانستان در زمینه آموزش و تحقیقات دینی توافق نامه همکاری امضا کرد. شعبه المصطفی در کابل در سال ۲۰۱۲ افتتاح شد^{۳۶} و روحانیت شیعه در افغانستان به شدت بابت کسب مدرک و خدمات اداری به این مؤسسه وابسته است.^{۳۷}

شبه‌قاره هند نیز ارتباط نیرومندی با روحانیت شیعه ایران دارد. به گفته مهدی مهدوی‌پور، نماینده خامنه‌ای در هند، بیش از نود مدرسه علمیه شیعه در هند فعال است و بیش از هزار هندی در حوزه علمیه قم مشغول به تحصیل هستند.^{۳۸} همچنین در سال‌های اخیر در پاکستان، جماعة العروة الوثقی به ریاست سید جواد نقوی با ۶۰۰ طلبه شروع به فعالیت کرد که از مؤسسات خامنه‌ای است و وی تامین مالی آن را به عهده دارد. یک مدرسه علمیه برای زنان به نام ام‌الکتاب هم تاسیس شده و با حضور ۴۰۰ طلبه آغاز به کار کرده است.^{۳۹} به گفته نیروی بسیج ایران، پاکستانی‌های فارغ‌التحصیل از حوزه‌های علمیه ایرانی در پاکستان گروه‌های جهادی تشکیل داده‌اند.^{۴۰} در مارس ۲۰۱۵، مراسم تشییع هفت پاکستانی کشته‌شده در سوریه در قم برگزار شد که به نوعی مؤید این نظر است.^{۴۱} ماه بعد، اعرافی در دیدار با سفیر پاکستان در تهران، خواستار همکاری بیشتر میان دانشگاه المصطفی و دولت پاکستان شد.^{۴۲}

حجت‌الاسلام غلامرضا صنعتگر، رئیس اداره توسعه مجتمع آموزش عالی امام خمینی، در مصاحبه‌ای در سال ۲۰۱۵ گزارش می‌دهد که سال پیش از آن، دانشگاه المصطفی برای تبلیغات رمضان هشتصد روحانی ایرانی و غیرایرانی را به عنوان مبلغ و واعظ به شصت کشور اعزام کرده بوده است. اعزام روحانیون به خارج از کشور وظیفه مشترک دانشگاه المصطفی و سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی است.^{۴۳} به گفته سید مهدی حسینی، رئیس واحد آنلاین دانشگاه المصطفی، هم‌اکنون ۷۰۰۰ دانشجو به صورت آنلاین در این دانشگاه مشغول به تحصیل هستند. هدف دانشگاه آنلاین آن است که در سال ۲۰۲۴ صد هزار دانشجو پذیرش کند.^{۴۴}

به طور خلاصه می‌توان گفت که به نظر می‌رسد انتصاب اخیر اعرافی به عنوان مدیر اجرایی حوزه‌های علمیه ایران، به دلیل تجربه بی‌نظیر وی در ایجاد زیرساخت‌ها و ارتباطات بین‌المللی، دانش

وی را در نزد خامنه‌ای به مهره مطلوب و آشتی‌ناپذیر ایدئولوژیک برای پیشبرد «جنگ نرم فرهنگی علیه غرب» بدل کرده است.

گسترش روزافزون روحانیت

در اواسط دهه هفتاد میلادی جمعیت روحانیون ایران، از خرد و کلان احتمالا به بیش از ۱۰۰۰۰ نفر در کل کشور نمی‌رسید. اما امروز طبق آمار غیررسمی، جمعیت روحانیون حداقل ۴۰۰۰۰۰ نفر است. علاوه بر آن، حدود ۴۰۰۰۰ روحانی خارجی عمدتا از کشورهای عراق، لبنان، افغانستان، پاکستان و هند در ایران ساکن هستند. به این آمار باید روحانیون زن و هزاران دانشجوی رشته‌های مختلف ایدئولوژی اسلامی را هم افزود که در صدها دانشگاه در سراسر کشور تحصیل می‌کنند. حضور طلاب خارجی، پدیده‌ای منحصر به پس از انقلاب است. در حال حاضر، ۲۰۰۰ روحانی فقط در مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه کار می‌کنند، که سازمان مرکزی اداره امور روحانیت در ایران است.^{۵۲}

در آوریل ۲۰۱۶، بیش از ۱۹۰۰۰ متقاضی در آزمون ورودی سال تحصیلی ۲۰۱۶-۲۰۱۷ شرکت کردند. آنها به دنبال حضور در یکی از ۴۷۵ مدرسه مذهبی در چهل‌ونه مرکز (سی مرکز استانی و نوزده مرکز شهری) در سراسر کشور بودند. از میان شرکت‌کنندگان در آزمون، تعداد بسیار بالایی، حدود ۱۷۰۰۰ نفر، پذیرفته می‌شوند.^{۵۳} بنا بر گزارش‌ها، تنها متقاضیان قم شامل ۵۰۰ نفر با میانگین سنی ۲۲ تا ۳۰ سال و دارای مدارک تحصیلی کارشناسی و کارشناسی ارشد از جمله در علوم محض مانند ریاضیات، فیزیک و شیمی بوده‌اند. ظاهرا نیاز به بزرگتر شدن صفوف روحانیت به آسانی قابل مهار نیست. علی‌اکبر رشاد، رئیس شورای حوزه‌های علمیه استان تهران، می‌گوید: «تهران اکنون با حدود ۱۵۰۰۰ روحانی پاسخگوی نیازهای فرهنگی و غیره نیست، شهر بزرگی مثل تهران نیاز به ۳۰۰۰۰۰ روحانی دارد.» و این ادعایی ناموجه است، یعنی برای هر پنجاه نفر یک روحانی در نظر گرفته شود.^{۵۴} درحالی‌که به نظر می‌رسد رشاد تعداد روحانیون تهران را کمتر از واقع برآورد کرده یا اینکه فقط طلاب حاضر در حوزه‌های علمیه را به شمار آورده است، رسیدن به عدد مورد نظر وی نیاز به سرمایه‌گذاری مالی هنگفتی دارد.^{۵۵} محمدحسین کبیریان، ریاست «حوزه‌های علمیه برادران» یا همان حوزه‌های علمیه مردان در استان تهران، خاطرنشان می‌کند که تهران در حال حاضر دارای شصت حوزه علمیه فعال است: «در تهران چهارده دوره پیشرفته از جمله دوره‌هایی توسط آیت‌الله خامنه‌ای و آیت‌الله صادق لاریجانی [رئیس قوه قضائیه] در حال برگزاری است و ۸۰۰ مدرس کلاس‌های حوزه را اداره می‌کنند.»^{۵۶}

به طور سنتی، تدریس دروس پیشرفته (موسوم به خارج) در فقه شیعه و اصول به حدی مهم بود که این کار فقط به آیت‌الله‌های عالی‌رتبه واگذار می‌شد. در واقع، تدریس درس خارج را می‌توان معادل کرسی دائم در یک دانشگاه برجسته و نشان بالاترین درجه موفقیت آکادمیک دانست. اما از آنجا که هم عنوان آیت‌الله و هم نقش آموزش دوره‌های پیشرفته سیاسی شده‌اند -راه احراز صلاحیت برای کسب مناصب سیاسی- تعداد این دوره‌ها و شمار اساتید آنها فزونی گرفته و کیفیت آموزش و محتوای دوره افت کرده است. بنا به منابع موثق، در سال تحصیلی ۲۰۱۶-۲۰۱۵، حوزه قم ۱۱۹ دوره

پیشرفته در فقه و ۷۴ دوره در اصول، و حوزه مشهد ۳۳ دوره در فقه و ۲۶ دوره در اصول داشته‌اند. بیش از ۳۰۰ دوره دیگر در هر یک از این دو رشته هم در سایر شهرهای کشور تدریس می‌شود. شمار دوره‌های سطح متوسط نیز حتی در مقایسه با یک دهه قبل افزایش چشمگیری داشته است. به طور مثال، ۲۷۳ دوره متوسط فقه و ۳۶۰ دوره اصول فقط در قم تدریس می‌شود.^{۵۷}

برای طلبه‌های سطوح مقدماتی، یکی از نشانه‌های فضای جدید محدودیت در انتخاب کتاب درسی و مدرس است که از طرف نهاد حوزه تحمیل شده است. به طلاب مجرد و غیربومی در حوزه حجره داده می‌شود. امروزه تقریباً ۳۵۰۰ طلبه مجرد در حدود هجده مدرسه در قم زندگی می‌کنند.^{۵۸} اما این طلاب سطوح مقدماتی که در کل حدود ۷۷۰۰ نفر در ۴۲ مدرسه علمیه هستند، بخشی از بیش از ۹۰۰۰۰ طلبه حوزه علمیه قم به شمار می‌روند.^{۵۹}

بر اساس اعلام رسمی حسینی بوشهری، درسال ۲۰۱۴، ۱۲۰۰ متقاضی در حوزه علمیه قم پذیرفته شدند.^{۶۰} مصباح عاملی، مدیر حوزه علمیه خراسان، اعلام کرد که استان خراسان در حال حاضر دارای ۱۴۹ حوزه یا مدرسه علمیه است که از این تعداد، ۱۰۵ مدرسه مختص مردان است و ۴۴ مدرسه اختصاص به زنان دارد و طلاب این مدارس شامل ۲۳۴۸۴ طلبه مرد و ۴۲۴۸ طلبه زن هستند.^{۶۱}

درعین‌حال، ده‌ها هزار تن دیگر از روحانیون مستقر در قم، به دلایل مختلف از جمله اشتغال در ادارات دولتی یا دفاتر و مؤسسه‌های مربوط به روحانیت، دست از تحصیل کشیده‌اند. به گفته سید صمصام‌الدین قوامی، امام جمعه پردیسان قم، ۱۲۰۰۰ روحانی فقط در آن ناحیه زندگی می‌کنند.^{۶۲}

در کنار سیاست انقلاب فرهنگی که از سال ۱۹۸۰ و با هدف اسلامی‌کردن دانشگاه‌ها انجام شد و پیگیری سرمایه‌گذاری چشمگیر مالی، ایدئولوژیک و امنیتی برای تعمیق تاثیر روحانیت بر دانشگاه‌ها، «دفتر نمایندگی مقام معظم رهبری» در دانشگاه‌ها، یک حوزه علمیه ویژه برای دانشجویان و فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌ها، به نام حوزه علوم اسلامی دانشگاهیان، راه‌اندازی کرده است. این حوزه که در سال ۱۹۹۸ تاسیس شده، با گذشت زمان گسترش یافته است.^{۶۳} به گفته حجت‌الاسلام علی حریزوی، مدیر این حوزه، در سال ۲۰۱۶-۲۰۱۵، تحصیلی، ۴۲۰۰ دانشجویی در این حوزه ثبت‌نام کرده‌اند که ۲۰ درصد آنها دارای مدرک کارشناسی ارشد یا دکترا بوده‌اند.^{۶۴} در حال حاضر، حوزه علوم اسلامی دانشگاهیان دارای ۴۲ شعبه در سطح کشور است.^{۶۵}

احیای آهسته و پیوسته نجف

«سید ابوالحسن اصفهانی (۱۹۴۶-۱۸۶۰)، مرجع تقلید برجسته مستقر در نجف» عقیده داشت که تقویت حوزه علمیه قم منجر به ناکامی حوزه علمیه نجف خواهد شد.^{۶۶}

رشد سریع نهاد روحانیت حوزه تنها محدود به جمهوری اسلامی نمی‌شود. این روندی است که مدیون حمایت مالی ایران و همچنین ثروت فزاینده آیت‌الله‌های ایرانی و حمایت مالی آنها از همتایان

به‌علاوه، بعد از سیستانی که مبلغ ۱۷۰۰۰۰۰ دینار (معادل ۱۴۵ دلار) ماهانه به طلاب شیعه شهریه می‌دهد، خامنه‌ای بالاترین شهریه را، یعنی ماهانه مبلغ ۱۲۰۰۰۰۰ دینار (معادل ۱۰۳ دلار)، پرداخت می‌کند. هیچ مرجع دیگری از ایران به طلبه‌ها در عراق شهریه پرداخت نمی‌کند.

بنابر گزارش‌ها، حدود پانزده دوره درسی را آیت‌الله‌های برجسته‌ای چون محمدسعید الحکیم، شیخ محمداسحاق الفیاض، محمدباقر الایروانی و محمدرضا سیستانی، پسر بزرگ آیت‌الله سیستانی، در نجف تدریس می‌کنند. از آنجا که اکثر روحانیون شیعه عراق را در زمان حکومت صدام ترک کردند، حوزه علمیه فعلی بسیار نوپاتر از حوزه علمیه قم است. مقتدی صدر نیز حدود ده مدرسه در نجف تاسیس کرده و ماهانه مبلغ ۷۰-۳۰ هزار دینار (معادل ۲۵ تا ۶۰ دلار) به روحانیونی که به وی وفادار هستند شهریه می‌دهد.^{۶۴}

اگر اوضاع به همین منوال پیش برود، نهاد حوزه تشیع در ایران و عراق در سال‌های آینده به رشد خود ادامه خواهد داد، اما با رشدی نابرابر که مانع از رقابت عراق با همسایه خود ایران می‌شود.

ظهور زنان روحانی

قبل از انقلاب اسلامی، در ایران تقریباً هیچ زنی در مقام روحانی یا طلبه مشغول خدمت نبود و فقط زنان مرفه در خانواده‌های مذهبی یا روحانی می‌توانستند با گذراندن دوره‌های خصوصی در نزد خویشاوندان درجه اول خود به تحصیل دین بپردازند. امروزه اوضاع کاملاً دگرگون شده است. به گفته محمدرضا جمشیدی، مدیر حوزه‌های علمیه خواهران کشور^{۶۵} بیش از ۴۷۰ حوزه علمیه در سراسر ایران اکنون به زنان اختصاص دارد. طبق گزارش حوزه‌های علمیه زنان در سال ۲۰۱۲، هر سال حدود ۱۰۰۰۰ طلبه جدید ثبت‌نام کرده‌اند.^{۶۶} بر اساس آماري که علیرضا حاجی‌زاده، معاون آموزشی جامعه الزهرا، بزرگترین حوزه علمیه زنان در ایران، اعلام کرده است، این مؤسسه در حال حاضر ۱۳۰۰۰ طلبه را آموزش می‌دهد.^{۶۷} زنان طلبه همچنین به صدها مؤسسه و باشگاه برای تحقیق، دستیابی به تبلیغات اسلامی و فعالیت‌های مرتبط دسترسی دارند. به گفته جمشیدی، بیش از ۳۵۰ مدرسه مذهبی برای زنان در حال ساخت است که ۱۸۰ باب از آنها به‌زودی آماده بهره‌برداری می‌شود. بنا بر [آمارهای منتشرشده](#)، تا سال ۱۳۹۸ نیز در ایران دست‌کم حدود صد هزار طلبه زن از مدارس علمیه خواهران فارغ‌التحصیل شده‌اند و شصت و دو هزار طلبه در حال تحصیل در پانصد مدرسه علمیه خواهران در ۲۸ استان کشور هستند.

علاوه بر این، ۵۰۰۰ طلبه زن و ۷۰۰۰ روحانی زن که به‌طور منظم وبلاگ‌نویسی می‌کنند، از حمایت‌های مالی و فنی سازمان‌های دولتی بهره‌مند می‌شوند.^{۶۸} مطمئناً فعالیت زنان در مقایسه با روحانیون مرد، به دلیل مقررات سخت‌تر و نظارت سیستماتیک، محدودتر است. به‌طور مثال، دستورالعملی وجود دارد که روحانیون زن را از استفاده از اصطلاحات لاتین در نوشته‌های خود منع می‌کند.

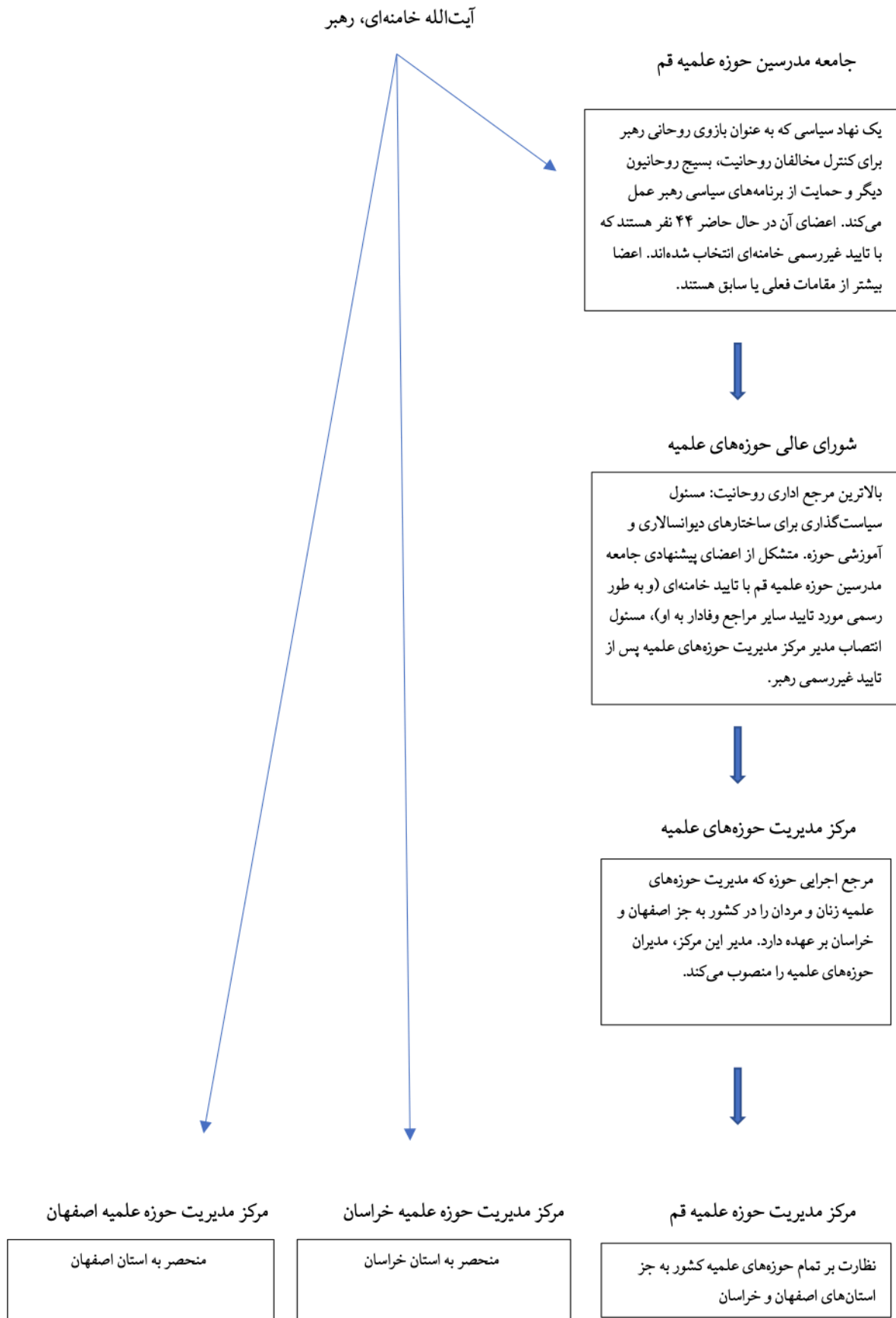
در سراسر کشور، زنان واعظ و نوحه‌خوان اکنون بسیاری از مراسم و مجالس متنوع زنانه را در دست دارند. بسیاری نیز در ادارات دولتی به کار گرفته شده‌اند؛ مثلاً برای تدریس متون دینی در مدارس به استخدام وزارت آموزش و پرورش درآمده‌اند. طراحی برنامه درسی

خود در سراسر خاورمیانه و جماعت‌های بزرگ و کوچک شیعی است. نجف، که میزبان قدیمی‌ترین حوزه علمیه شیعی جهان است، تحت استبداد صدام حسین و حاکمیت حزب بعث عراق به طور خاص افول کرد. با این حال، در ده سال گذشته، به‌رغم شرایط ضعیف امنیتی و توسعه شهری، نجف و سایر شهرها، مانند کربلا، احیا شده‌اند.

بر اساس گزارشی از فرید مدرسی، روزنامه‌نگار نزدیک به دفتر سیستانی، نجف تا سال ۲۰۰۹ دارای بیست‌وهفت مدرسه علمیه قدیمی بود که از آنها فقط برای سکونت طلاب استفاده می‌شد.^{۶۷} در سال‌های اخیر، بین ده تا پانزده مدرسه جدید تاسیس شده است که برنامه‌های درسی آنها عمدتاً ملهم از حوزه‌های قم است. این مدارس عبارتند از: امام حسن (تاسیس و اداره توسط ابوعمار رغیف)، صاحب‌الامر (سید عبدالاعلی هندی)، شهید صدر (سید کاظم الحائری)، جامعه الامام المهدی (سید صدرالدین قبانچی)، دارالحکمه (سید عمارحکیم)، امام کاظم (سید حسین حکیم)، اهل‌البیت (وابسته به حزب اسلامی الدعوه) و مدرسه امام خمینی که در سال ۲۰۰۹ توسط آیت‌الله خامنه‌ای تاسیس شد و هم‌اکنون شیخ علی وائلی آن را اداره می‌کند.^{۶۸} مدرسه امام خمینی، زیر نظر دانشگاه بین‌المللی المصطفی فعالیت می‌کند و حدود هزار طلبه دارد.

از سال ۲۰۰۳، آیت‌الله خامنه‌ای بیش از صد مدرسه در عراق تاسیس کرده است که تحت نظارت سید مجتبی حسینی، نماینده وی در عراق، است که در سال ۲۰۱۵ پس از مرگ شیخ محمدمهدی آصفی جانشین او شد.^{۶۹} آصفی که یک معاود عراقی بود، در بازگشت از ایران به عراق پس از پایان دوره‌ای که به خاطر صدام در تبعید بود، در نفوذ و گسترش جوامع شیعی و روحانیت به خامنه‌ای کمک کرد. حسینی، متولد ۱۹۵۴ در مشهد، زادگاه خامنه‌ای، است و پیش از این از سال ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۴ نماینده خامنه‌ای در سوریه و متولی حرم سیده زینب و امام جمعه آنجا بود. وی در طول ده سال خدمت خود، برای تقویت روابط ایران و دولت سوریه و همچنین حزب‌الله، تلاش‌های بسیاری کرد.^{۷۰} در جولای ۲۰۱۵، هیئتی از دفتر مقام رهبری، شامل محمدعلی تسخیری یکی دیگر از معاودین عراقی و محسن قمی، در سفر به نجف، حسینی را به عنوان نماینده جدید رهبر در عراق معرفی کردند. رهبر ایران، در چهار مکان مقدس شیعی در عراق، یعنی نجف، کربلا، سامرا و کاظمین، به‌طور جداگانه نمایندگانی دارد. در نجف، احمد احسانی این مقام را داراست.^{۷۱}

در مصاحبه‌ای در ژوئن ۲۰۱۶، حسینی دلیل رژیم ایران برای چنین سرمایه‌گذاری‌های کلان در نهادهای مذهبی و روحانی را این‌طور توضیح می‌دهد: «از آنجا که ما معتقدیم ولایت فقیه محدود به هیچ قلمرو یا مرز خاصی نیست، امروز شاهد وفاداری مردم متدین سوریه، عراق و بحرین به رهبر انقلاب [خامنه‌ای] هستیم... تلاش‌ها برای نشر فرهنگ ولایت فقیه، در داخل و خارج از کشور، باید بیشتر شود.»^{۷۲} در سال ۲۰۱۰، مدرسه‌ای با نام الامام الخمینی در کربلا به ریاست شیخ خلیل الشمری تاسیس شد.^{۷۳} همچنین در نجف، آیت‌الله سیستانی مدرسه‌ای به نام دارالعلم تاسیس کرد که در آن بیش از پانصد طلبه زیر نظر پانزده تا بیست مدرس مشغول به تحصیل هستند.

دارند، حتی اگر مقیم جای دیگری باشند. در حال حاضر، سیستمی تنها مرجعی است که در خارج از ایران زندگی می‌کند و با این وجود دارای دفاتر عمده‌ای در قم و سایر شهرها است. سایر مراجعی که در خارج از ایران زندگی می‌کنند، دفتر مشخصی در قم ندارند و به احتمال زیاد پیروان ایرانی پرشماری هم ندارند. در آینده، پس از مرگ سیستمی و خامنه‌ای، انتظار می‌رود تعداد آیات عظام افزایش یابد و شهرت آنها نه در پهنه جهان تشیع بلکه محدود به محل یا کشور محل سکونت خود آنها شود. نتیجه آن، چندپارگی بیشتر، شکنندگی بیشتر و ضعف بیشتر مقامات مستقل مذهبی خواهد بود.

درگذشت این دو رهبر شیعه، به طرق دیگر هم ممکن است باعث بی‌ثباتی شود. خامنه‌ای در طول سه دهه قدرت به طور نظام‌مند اسلام شیعه را به ابزاری ایدئولوژیک برای خدمت به نیازهای بی‌شمار حاکمیت بدل کرده است؛ به طور مثال برای تامین مشروعیت، تحریک توده‌های شیعه با القای نقش تاریخی تشیع در آنها برای نیل به اهداف سیاسی، آموزش کادر خدماتی و آماده‌سازی «سربازان» برای جنگ نرم علیه دشمنان غربی و منطقه‌ای. این رویکرد به لطف تزریق مبالغه‌های گفتمانی پول برای تبدیل یک نهاد دینی بی‌رونق و قرون‌وسطایی به یک دیوانسالاری مدرن، مجهز به فناوری دیجیتال و ابزارهای پیشرفته ارتباطی نسبتاً موفقیت‌آمیز بوده است. تا سال ۲۰۱۱، نود درصد از خدمات اداری نهاد روحانیت دیجیتال شده بودند.^{۸۰}

روحانیون ارشد در این تحول نقش قابل توجهی داشته‌اند و با قبول این نقش عمدتاً از منابع مالی عظیم دولتی بهره‌مند شده‌اند. اما این هم هست که حکومت با اتخاذ تاکتیک‌های تحمیل‌گرانه مانع انحراف روحانیت از اعتقادات و باورهای سخت‌گیرانه حکومتی می‌شود. برای درک میزان سرمایه‌گذاری حاکمیت در نهاد روحانیت، کافی است توجه کنیم که فقط در سال شمسی جاری، یک نهاد اداری موسوم به مرکز خدمات حوزه‌های علمیه که مسئول ارائه خدمات بهداشتی و درمانی و مسکن ارزان‌قیمت به روحانیون است، مبلغ ۱۳۴ میلیون دلار از دولت دریافت کرده است. گذشته از درآمد قابل توجه از بخش خصوصی، روحانیون ارشد برای اداره بیش از ۴۰۰ مؤسسه معرفی شده به عنوان مؤسسات تحقیقاتی، آموزشی، تبلیغی یا رسانه‌ای، وجوه غیررسمی اعلام‌نشده‌ای از بیت رهبری دریافت می‌کنند. در مجموع، نهاد روحانیت و مؤسسات وابسته به آن بیش از ۵۰۰ میلیون دلار از بودجه قوه مجریه دریافت می‌کنند. و غیر از برخورداری از مزایای متعدد پنهان، نظیر انحصارات خاص، آنان هر سال بیش از یک میلیارد دلار هم از بیت رهبری دریافت می‌کنند.^{۸۱}

با قبول این پول‌های بادآورده، روحانیون ارشد از سرمایه نمادین خود به عنوان یک نیروی فکری پویا - که به نسبت چارچوب‌های دانشگاهی غربی منعطف است - دست شسته‌اند و آزادی بیان و مهم‌تر از همه مصونیت‌شان را در برابر دخالت‌های حکومت و توانایی واکنش مستقل به دخالت‌های رژیم را از دست داده و بازیچه آن شده‌اند.

بر اساس آمارهای رسمی، علاوه بر مناصب بلندمرتبه در حکومت که بعضی از آنها مختص روحانیون و آیات‌الله‌ها است، بیش از ۶۰۰ روحانی در اداره عقیدتی - سیاسی ارتش مشغول به کار هستند، بیش از ۸۰۰ نفر در دادگستری، ۱۲۰۰۰ نفر به عنوان واعظین سازمان

حوزه علمیه زنان از اساس با مردان متفاوت است. بر این اساس، انتظار می‌رود که زنان در آموزش‌های مرتبط با موضوعات عملی احکام اسلامی و آموزش‌های عقیدتی، دستورات عملی انجام مراسم مذهبی و مهارت‌های سخنوری با هدف تحت تاثیر قراردادن مخاطبان از طریق فصاحت کلام، سریعتر پیشرفت کنند. به دلیل کیفیت بسیار پایین کتب و برنامه‌های درسی زنان در مقایسه با مردان، امکان رقابت فکری بین آنها وجود ندارد. عموماً همین موضوع شامل طلاب زن خارجی نیز می‌شود. با توجه به تفکیک جنسیتی سفت‌وسخت، مبادلات فکری بین زن و مرد به شدت محدود است.

بحران عقلانیت در روحانیت

در سنت روحانیت، تدریس یک دوره پیشرفته در فقه یا اصول، مبین این است که مدرس مجتهد، فقیه یا آیت‌الله است و از نظر فکری قادر به درک مستقل از متون دینی و استنباط احکام الهی است. بنابراین، او شرعاً از تقلید از هر آیت‌الله یا مرجع مذهبی دیگری منع می‌شود. با این وجود، در دهه‌های اخیر این مقام‌ها به سیاست آغشته شده و از اهمیت قبلی آنها کاسته شده است. حاکمیت در اعطای این نوع عناوین و القاب به روحانیونی که چشم‌وگوش - بسته مطیع حکومت‌اند، صرف نظر از جایگاه فقهی و استنباطی آنها، دخالت کرده است. در نتیجه، برنامه‌های درسی و مواد آموزشی هم از این قضیه آسیب دیده‌اند. تغییر طرح و شکل مواد آموزشی نتوانسته ضعف فکری و استنباطی کلی حوزه را پنهان کند.

تا حدود زیادی، این تحولات بیانگر واکنش‌های سطوح بالای قدرت به چالش‌های فکری و نظری به‌ویژه از سوی قشر جوان، تحصیل‌کرده و طبقه متوسط شهری است که نسبت به انقلاب و آرمان‌های رنگ‌و-رورفته آن اشتیاقی ندارد. برای ساکت کردن این صداهای ناهماهنگ، چه در دانشگاه‌ها و چه در رسانه‌ها، حکومت یک سازوکار منسجم روحانی به وجود آورده که هدف آن حفظ تسلط بی‌رحمانه ایدئولوژی اسلامی و نمایندگان رسمی آن است. آزادی بیان برای روحانیون مترقی مانند نعمت‌الله صالحی نجف‌آبادی، محسن سعیدزاده، احمد قابل، محسن کدیور و محمد مجتهد شبستری در جامعه روحانیت یا در قلمرو گسترده‌تر عمومی تحمل نمی‌شود. بدین ترتیب، سرکوب حکومت پلیسی نه تنها ناراضیان سیاسی را شامل می‌شود، بلکه اصلاح‌طلبان دینی را هم هدف می‌گیرد چرا که تهدیدی بر الگوی یکسان‌سازی مورد انتظار حکومت پلیسی تلقی می‌شوند.

در وضعیت کنونی، آیت‌الله‌ها و سایر رهبران مذهبی، بسته به استعداد مدیریتی، پایگاه قدرت اجتماعی و شبکه مالی‌شان و گاه تبارشناسی [آنها از بابت سید بودن] یا ترجیحات شخصی خود ممکن است پیروانی داشته یا نداشته باشند. در صورتی که یک آیت‌الله تعداد قابل توجهی از پیروان را به خود جلب کند، او را آیت‌الله‌العظمی یا مرجع تقلید می‌نامند. امروزه در ایران حدود سی مرجع تقلید وجود دارد، گرچه صدها نفر از روحانیون حداقل از لحاظ تنوع و واجد شرایط هستند.^{۷۹}

آیات عظام با انتشار رساله یا توضیح المسائل عملیه و موفقیت در جلب شمار قابل توجهی از اهل ایمان، به رسمیت شناخته می‌شوند. کلیه آیات عظام که در ایران زندگی می‌کنند، یک دفتر در شهر قم

غلبه با ارباب و وسوسه

مجموعه عظیم موقوفات مذهبی، رابطه هم‌افزایی بین روحانیت و حکومت را تقویت می‌کند.^{۹۱} بیش از ۱۱۰۰۰ زیارتگاه مقدس شیعیان^{۹۲}،^{۹۳} و مکان‌های گردشگری مذهبی وجود دارد که همگی را مقام رهبری کنترل می‌کند و در خدمت پیشبرد دستورکار ایدئولوژیک وی و تأمین نیازهای مالی رژیم اوست. اغلب روحانیون، صرف نظر از دیدگاه سیاسی یا عقیدتی خود نسبت به حکومت، نمی‌توانند از این مزایا و خدمات شایان چشم‌پوشی کنند.

به همین ترتیب، آنها در صورت قصور در برآوردن خواست‌های رژیم راهی برای فرار از مجازات ندارند. نهادهای متعددی مسئول نظارت عقیدتی بر روحانیون هستند، از جمله نهادهای زیر:

- امور ارتباطات حوزوی بیت رهبری به سرپرستی احمد مروی؛
- بخش آمار و تحقیقات در مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه؛
- معاونت امور مرجعیت در وزارت اطلاعات؛
- سازمان حفاظت اطلاعات (وابسته به سپاه پاسداران انقلاب اسلامی) که اکنون به ریاست حجت‌الاسلام حسین طائب اداره می‌شود؛
- دادگاه ویژه روحانیت که بیش از ۴۰۰۰ روحانی را در استخدام دارد؛
- تیپ مستقل ۸۳ سپاه جعفر صادق^{۹۴} که در حال حاضر تحت فرماندهی حجت‌الاسلام حسین طیبی‌فر، نماینده سابق خامنه‌ای در استان اصفهان، است؛

- شاخه صاحب‌الزمان سپاه پاسداران، که فرماندهی سازمان بسیج استان‌های قم و خراسان را بر عهده دارد و با همکاری گردان امام حسین، نظارت بر ۱۴ پایگاه مقاومت بسیج در قم و مشهد و ۱۷۰ پایگاه بسیج روحانیون را بر عهده دارد؛

- سازمان بسیج طلاب و روحانیون، که خامنه‌ای آن را به شکل یک نهاد مستقل در سال ۲۰۰۰ بازسازی کرد.

به عنوان مثال، همان‌طور که حجت‌الاسلام محمد جمالی، رئیس بسیج طلاب و روحانیون استان گیلان، در مصاحبه‌ای در سال ۲۰۱۳ توضیح داد، این سازمان در آن سال ۳۰۰۰ عضو داشت که ۸۰۰ نفر آنها طلاب زن بودند.^{۹۵} این سازمان، تنها در استان گیلان از طریق سی پایگاه در حوزه‌های علمیه و مدارس مذهبی فعالیت داشته است. این سازمان سه پایگاه مقاومت بسیج در استان را به خود اختصاص داده است؛ یک پایگاه برای «خواهران» و دو پایگاه برای «برادران». از میان چندین بخش آن، نقش «گروه‌های جهادی» از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و صدها نفر از اعضای آن ماهانه در اردوگاه‌های جهادی آموزش‌های ویژه نظامی می‌بینند. گزارش‌های متعددی نشانگر پیوند این سازمان با نیروی قدس است.

به طور خاص، اخباری در مورد کشته شدن شماری از روحانیون بسیجی در جنگ سوریه منتشر شده است، از جمله حجت‌الاسلام مصطفی خلیلی که «چهارمین روحانی شهید مدافع حرم از اهواز» معرفی می‌شود و خبرش در فوریه ۲۰۱۶ اعلام شد. نمودار بدون تاریخی در وب‌سایت سازمان منتشر شده که روحانیون بسیجی

اوقاف و امور خیریه و ده‌ها هزار نفر تقریباً در هر اداره دولتی، از دانشگاه گرفته تا ارتش و وزارت کشاورزی، مشغول هستند. در سال ۲۰۱۳، مقامات حوزه اعلام کردند که بیش از ۴۰۰۰۰ روحانی متقاضی شغل‌های دولتی هستند.^{۸۲} در سال ۲۰۱۵، مقامات گزارش دادند که حدود ۲۰۰۰ روحانی در وزارت آموزش و پرورش کار می‌کنند.^{۸۳}

هرساله با ورود بیش از ۱۷۰۰۰ طلبه جدید به حوزه‌های علمیه، تعداد متقاضیان افزایش می‌یابد. اما نتایج اقتصادی این وضعیت در نهاد روحانیت دو وجه متضاد دارد: قبل از انقلاب، درآمد این نهاد فقط از وجوهات شرعی و کمک‌های مالی تأمین می‌شد و اکنون این وجوهات و کمک‌های مردمی فقط بخش بسیار کوچکی از درآمدهای آن را تشکیل می‌دهد. اما هم‌زمان، کل ساختار اقتصادی، منابع مالی و شبکه روحانیت شیعه در ایران و تا حد کمتری در خارج از ایران تحت نظارت کامل حکومت درآمده است.

قبل از سال ۱۹۷۹، خدمات رسمی روحانیون مانند امامت نماز جماعت، موعظه در مجالس مذهبی یا راهنمایی زائران برای انجام صحیح مناسک مذهبی، بدون نظارت و نفوذ دولت و فقط با مدیریت خود روحانیون انجام می‌شد. اما در چهار دهه گذشته، به ویژه در دوره رهبری آیت‌الله خامنه‌ای، دولت آزادی و اختیار روحانیون برای ارائه خدمات سنتی را سلب کرده است. امروزه حتی ارائه هرگونه خدمات جزئی و تعامل ناچیز با جامعه، که ممکن است پاداش مادی یا نمادین به همراه بیاورد، نیاز به مجوز رسمی دولتی دارد که آن هم پس از تحقیقات عقیدتی در مورد ویژگی‌های متقاضیان صادر می‌شود.

اکنون ده‌ها سازمان و نهاد دولتی کنترل مساجد، مراکز و آیین‌های مذهبی در سراسر کشور را برعهده دارند. مرکز رسیدگی به امور مساجد، ستاد اقامه نماز جمعه، سازمان تبلیغات اسلامی و دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، از جمله سازمان‌های عظیمی هستند که تحت نظارت مستقیم رهبر فعالیت می‌کنند.

به گفته سید رضا تقوی، رئیس شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه کشور، نماز جمعه در بیش از ۸۵۰ شهر ایران برگزار می‌شود. کارمندان ستاد نماز جمعه از ۴۰۰۰۰ تن فراتر رفته است.^{۸۴} عبدالعلی ابراهیمی، معاون امور استانی تقوی، هم می‌گوید درخواست‌هایی برای برگزاری نماز جمعه در صد شهر دیگر وجود دارد و دولت قصد دارد چنین خدماتی را به‌زودی ارائه دهد. به گفته وی، ۲۱۸ مصلی (مرکز برگزاری نماز جمعه) در حال ساخت است.^{۸۵} ابراهیمی می‌گوید: از سال ۲۰۱۱ میانگین سنی بیش از هفتاد درصد امامان جمعه، سی و پنج سال بوده است.^{۸۶}

ایران حدود ۸۰۰۰۰ مسجد دارد^{۸۷} و دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم ۱۰۰۰۰ روحانی را برای برگزاری آیین‌های ماه محرم به این مساجد اعزام می‌کند.^{۸۸} هم‌اکنون ۱۲۶ مسجد در دست ساخت است و امسال تا ۳۰ مسجد در تهران افتتاح می‌شود.^{۸۹} شگفت این‌که مناسک بسیار شخصی، مانند اعتکاف (گوشه‌نشینی معنوی)، هم در کنترل یک نهاد دولتی به نام ستاد مرکزی اعتکاف است که برای آن سازمان‌دهی و قانون‌گذاری می‌کند. بر اساس گزارش این ستاد، بیش از ۱۴۰۰۰ زن و مرد که ۹۰ درصد آنان جوانان بوده‌اند، در سال ۲۰۱۶ در بیست‌و‌دو مسجد قم در این مراسم شرکت کرده‌اند.^{۹۰}

مدرنیته روحانیون را از انحصارهای ریشه‌دار و عمیق نه تنها در تفسیر متون دینی یا مدیریت مناسک مذهبی بلکه از سرمایه، جایگاه، دارایی‌ها و اعتبار مادی و نمادین محروم کرد. از دست رفتن کنترل انحصاری موقوفات، نظام قضا و مؤسسات آموزشی که در دست روحانیون بود، فقط چند نمونه ساده است. امروزه، روحانیون فقط با تکیه بر منابع فوق‌العاده حکومت می‌توانند منتقدان خود را، گرچه موقتا، ساکت کنند.

از نگاه روحانیون شیعه ایران، رقبای آنان را می‌توان به این ترتیب طبقه‌بندی کرد: نمایندگان آنچه انسان‌شناسان «اسلام عامه‌پسند» می‌نامند در تقابل با «اسلام رسمی»؛ اسلام مبتنی بر شعائر در تقابل با اسلام متمرکز بر شریعت؛ و مفسران روشنفکر اسلام. اسلام عامه‌پسند، مثل زبان کوچه‌وبازار، به دلیل ماهیت روان و پویای خود به طور کامل تسلیم اقتدار رسمی نمی‌شود. اما پس از انقلاب، حکومت کوشید تا این نحله را برای مقاصد سیاسی از آن خود کند و در بسیاری موارد از آن به عنوان بدیلی برای جبران ضعف یا فقدان انگیزه روحانیت در پیشبرد برنامه‌های حکومت استفاده کرد.

رشد اسلام عامه‌پسند در سه دهه گذشته در وجود مداحان یا نوحه‌خوان‌ها متجلی شده است که توده‌ها و به‌ویژه جوانان را به خود جلب کرده‌اند؛ جوانانی که به شدت نیازمند سرگرمی هستند، حتی اگر سرگرمی در لفاف دین باشد.^{۹۸} اما همان‌طور که اشاره شد، رشد مداحان عمدتاً مدیون برنامه‌ریزی ماهرانه حکومت برای کم‌رنگ‌تر شدن نقش و اقتدار روحانیت در برگزاری مناسک مذهبی است. در واقع، سرمایه‌گذاری در اسلام عامه‌پسند در کوتاه‌مدت نتیجه بهتری نسبت به سرمایه‌گذاری در نهاد روحانیت دارد. در مقایسه با روحانیون که ممکن است به دلیل چارچوب‌های عقیدتی پیشینی با حاکمیت دچار اختلاف شوند، اقشار مذهبی غیرروحانی و مداحان فاقد چنین ریشه‌های نهادینه‌ای هستند و در نتیجه انعطاف بیشتری دارند.

از سال ۲۰۰۹، بیش از ۴۵۰۰۰ هیئت مذهبی در ایران به ثبت رسیده است که ۵۵۰۰ هیئت از آن میان مخصوص بانوان است.^{۹۹} بر اساس گزارشی از سال ۲۰۱۰، ۴۸۰۰۰ مداح دارای مجوز و ۵۱ مرکز مجاز آموزش مداحی در سطح کشور فعالیت داشته‌اند. فقط در تهران ۵۵۹۵ مداح مشغول فعالیت بوده‌اند.^{۱۰۰} تعداد مداحان بدون مجوز بیش از صد هزار نفر تخمین زده می‌شود.^{۱۰۱} مداحان برای بهره‌مند شدن از مزایایی مانند بیمه درمانی و حقوق بازنشستگی می‌توانند از انواع گوناگون مؤسسات با بودجه دولتی استفاده کنند.^{۱۰۲}

علاوه بر خانه مداحان کشور که در سال ۲۰۰۹ تأسیس شده، دانشگاهی نیز در زمینه آموزش مداحی در سال ۲۰۱۴ در تهران راه‌اندازی شده است.^{۱۰۳} طبق گزارش‌ها، ده‌ها مداح به عنوان نوحه‌خوان یا رزمنده به مناطق جنگی سوریه اعزام شده‌اند. خانه مداحان کشور همچنین به کشورهای مسلمان، اروپا و جاهای دیگر مداح اعزام می‌کند.^{۱۰۴} و سازمانی هم برای حفظ ارتباط میان مداحان بسیجی با سپاه پاسداران وجود دارد.^{۱۰۵}

تهدید دیگر، خوانش‌های جدید از اسلام در آثار «روشنفکران دینی» است که به‌سادگی از سوی حکومت قابل مصادره به مطلوب نیست. این خوانش‌های آلترناتیو با ارزش‌های فرهنگی و سیاسی غربی سازگارتر است و در نتیجه برای قشر مذهبی تحصیل‌کرده

کشته‌شده در سوریه را به تصویر می‌کشد. این نمودار شامل مشخصات بیست‌وچهار «شهید» است. یک نفر از استان البرز، هفت نفر از استان خوزستان، یک نفر از سمنان، دو نفر از مازندران، پنج نفر از تهران بزرگ، دو نفر از قم، یک نفر از اردبیل، دو نفر از استان گلستان، یک نفر از قزوین و دو نفر از افغانستان.^{۹۶} در حال حاضر، حجت‌الاسلام علی کاظم بهرام که سابقاً نماینده ولی فقیه در سپاه امام علی اهواز بود، ریاست این سازمان را به عهده دارد. در این سازمان هم مانند بقیه سازمان‌های بسیج، اعضا بر مبارزه با «تهاجم فرهنگی غرب» و «امر به معروف و نهی از منکر» تمرکز دارند. آنها زنان را به بهانه حجاب نامناسب و مردان را به بهانه عدم رعایت مقررات اجتماعی از نظر ظاهری و نوع تعامل با دیگران در ملا عام متوقف می‌کنند و به آنها اخطار می‌دهند. این‌ها عملاً مانند «پلیس مذهبی» عمل می‌کنند و در سرکوب مخالفان سیاسی و فعالیت‌های آنان نیز شرکت دارند.

در این مبحث، تضاد جالبی بین سپاه و نهاد روحانیت وجود دارد. در حالی که هر دو با جدیت به دنبال تسلط بر بودجه و قدرت حکومت هستند، سپاه تلاش می‌کند که حضورش را پنهان کند، ولی روحانیون حضور همه‌جایی دارند، چه به عنوان کارمند در ادارات دولتی و چه در نقش پلیس عقیدتی و همواره مشغول امر و نهی در مکان‌هایی مانند مهد کودک، بیمارستان، سواحل، ایستگاه‌های مترو و مکان‌های دیگر هستند. حضور مکرر و مداوم در رادیو و تلویزیون دولتی هم که جای خود دارد. روحانیون با اشغال طیف وسیعی از مشاغل، در مورد خصوصی‌ترین امور، حتی جزئیات روابط جنسی، و همچنین مسائل عمومی اظهار نظر می‌کنند. به این ترتیب، نهاد روحانیت به معجری همیشه‌درصحنه برای اجرای دستورکار اقتدارگرایانه دولت استبدادی بدل شده است.^{۹۷}

به‌رغم سرمایه‌گذاری عظیم و به‌کار بستن تکنیک‌های حساب‌شده، حاکمیت از منظر کلی توفیق چندانی در قبولاندن برنامه‌های فرهنگی خود به مردم ایران نداشته است. بازتاب این شکست حاکمیت را می‌توان در میزان پایبندی به مذهب نزد شهروندان عادی دید. به طور مثال، نوع رابطه یک شهروند شیعه مؤمن، مثلاً یک زن زیر سی و پنج سال، با مرجع انتخابی‌اش نسبت به دوران پیش از انقلاب تغییر کرده است. حتی شهروندان معتقد مذهبی هم دیگر به طور کامل از احکام شرعی مرجع تقلید خود پیروی نمی‌کنند، چه رسد به توصیه‌های غیردینی مانند شرکت در انتخابات یا سایر رویدادهای سیاسی و اجتماعی. آرمان‌ها و ارزش‌هایی مانند برابری جنسیتی، مدارا و تساهل نسبت به افراد غیرشیعه یا اعتقاد به قوانین حقوق بشر، حتی در اذهان و قلوب مذهبی‌ترین اقشار جامعه نیز نفوذ کرده است. از این رو، رویکرد مذهبیون به مرجع خود گزینشی‌تر شده است و اطاعت بی‌قید و شرط از آنها وقتی اتفاق می‌افتد که با وجدان و عقل سلیم مقلدان هماهنگ باشد.

تملك اسلام عامه‌پسند

در بررسی رابطه درهم‌تنیده روحانیون ایرانی با حکومت اسلامی، نباید علل این نوع رابطه را صرفاً به هراس از حکومت پلیسی یا وسوسه ثروت و قدرت فروکاست. بحران در نهاد روحانیت، مدت‌ها قبل و از اواخر قرن نوزدهم آغاز شده بود؛ هنگامی که رشد جریانات

دانشگاهی در دنیا داشته و روزانه هزاران مقاله و نشریه عرضه کرده و همچنین صدها شبکه رادیویی و ماهواره‌ای دارند. امروزه در ایران نیز کلیساهای خانگی در تهران و کرج کم نیست.»^{۱۰۸}

همان‌طور که اظهارات اعرافی نشان می‌دهد، نگرانی حافظان و نگهبانان آیین در ایران از تمایل به خدا ناباوری یا شکل‌های غیردینی معنویت، کمتر از گرایش تغییر کیش به ادیان دیگر یا سایر مذاهب اسلامی نیست. از نظر روحانیون، همه این تحولات حاکی از «تهاجم فرهنگی غرب» یا «جنگ نرم» است که به سرعت و به شکلی اساسی، سبک زندگی، نگرش و اصول هنجاری شهروندان ایرانی را تغییر می‌دهد. نفس ایدئولوژی اسلامی در این رقابت در معرض خطر است و حاکمیت به طرق مختلف اعتراف کرده که در حال باختن است.

روحانیون ارشد و نهادهای مسئول با اشاره به این باخت، حتی در درون خانواده‌هایی که جزء لاینفک نهاد روحانیت هستند، بارها و بارها از شیوع فزاینده «فساد اخلاقی و انحراف» در میان طلاب و نسل جوان روحانی شکایت کرده‌اند. برای مقابله با این تهاجم، حوزه بخش جدیدی به نام «معاونت تهذیب حوزه‌های علمیه» ایجاد کرده تا برنامه‌هایی برای پالایش اخلاقی روحانیون و خانواده‌های آنان، نظارت نامحسوس بر رفتارهای اجتماعی آنها و ارزیابی مدارک تحصیلی آنها با احتساب آزمون‌های اخلاقی ارائه کند. علاوه بر این، معاونت تهذیب حوزه‌های علمیه با هماهنگی دادگاه ویژه روحانیت در جهت اصلاح یا تنبیه متخلفین از مقررات اخلاقی حوزه، از سازوکارهای اجبار نیز استفاده می‌کند. هدف این حرکت در درجه اول جلوگیری از خدشه‌دار شدن وجهه اجتماعی روحانیت است.

تلاش بیهوده در جهت استقلال روحانیت

هرچند به نظر می‌رسد سرنوشت بخش عمده‌ای از نهاد روحانیت ایران به رژیم گره خورده است، این نهاد بر سر دوراهی‌ای قرار گرفته که از آن خلاصی ندارد: روحانیون بابت زیرساخت‌های پیشرفته خود به دست‌و‌دل‌بازی حکومت متکی هستند، اما اگر فقط به شکل زنده‌ای چسبیده به حکومت در تهران دیده شوند، نمی‌توانند امیدی به حفظ مشروعیت خود در بین مردم داشته باشند. دست‌کم بعضی از اعضای نهاد روحانیت از این نوع وابستگی که در طول سه دهه گذشته بیشتر شده شاکی بوده‌اند. ولی آیت‌الله خامنه‌ای روشن ساخته است که روحانیت شیعه نباید دچار این توهم باشد که سرنوشتی جدا از نظام اسلامی حاکم بر کشور دارد. در واقع، او با لحنی تهدیدآمیز از روحانیون خواسته است که «انقلابی» بمانند و حتی انقلابی‌تر شوند - که منظور او عمدتاً ضدآمریکایی بودن است، اگر چه به معنای اعتقاد به حکومت اسلامی نیز هست که ریشه در کنترل همه ابعاد زندگی عمومی از طریق اجرای سختگیرانه دستورات شرع دارد. برای این منظور، ابتکار عمل‌هایی برای حصول اطمینان از حفظ روحیه انقلابی نهاد روحانیت، از جمله سرکوب عناصر ناموافق و حتی آزار و اذیت افراد منفعل، در دست اقدام است. در ۱۵ مارس ۲۰۱۶، خامنه‌ای خطاب به شورای نمایندگان حوزه علمیه قم، در مورد خطر ناشی از روحانیونی هشدار داد که به صورت علنی بی‌اعتقادی خود را به آرمان‌های انقلابی ابراز می‌کنند

شهرنشین جذابیت بیشتری دارد. ظهور این روشنفکری دینی به دوره‌ای از حکومت محمدرضا شاه پهلوی برمی‌گردد که شاه سیاست‌های ضد مذهبی خود را از ترس کمونیسم و با هدف تقویت مشروعیت دینی خود متوقف کرد. در نتیجه، مؤسسات مختلف دینی، رسانه‌ها و سایر فعالیت‌های مذهبی شکل گرفتند. نقش روشنفکری دینی پیش از انقلاب عمدتاً تقویت اسلام سیاسی بود و روحانیون انقلابی آن را تحمل می‌کردند، چرا که ابزاری برای بسیج جوانان طبقه متوسط شهری در جهت پیشبرد برنامه‌های انقلابی آنان بود. با این وجود، در دهه‌های پس از انقلاب، روشنفکران دینی عمدتاً به منتقدانی مخالف ایدئولوژی اسلامی و ضد روحانیت تبدیل شده‌اند که هم دولت و هم روحانیت وجود آنان را چالش ارزیابی می‌کنند. روشنفکران سکولار نیز با الهام از تفکر غربی و چپ‌گرایانه در دو دهه گذشته، صدای خود را پیدا کرده‌اند و سلطه روحانیون بر گفتمان عمومی را کاهش داده‌اند.

در انتهای دیگر طیف، کسانی قرار دارند که دنبال اسلام شورانگیزتری هستند و در تضاد با نهاد روحانیتی قرار می‌گیرند که موجودیتش بسته به حفظ وضع موجود است. دسته‌های کم‌شمار اما تاثیرگذاری در بخش‌های نظامی، بسیج و دولت وجود دارند که پیرو تئوری‌های آخرالزمانی و نحله‌های موعودگرا هستند. طیفی گسترده‌تر از این گروه، به دنبال عرفان یا تصوف اسلامی هستند که تمرکز کمتری بر شریعت دارد یا کاملاً عاری از آن است. شبکه‌های مخفی مرتبط با جنبش‌های صوفیانه، که پذیرای ذهنیت باطنی هستند، هم با طرد و خشم روحانیت و حکومت روبه‌روست. به دلایل متفاوت اما چه‌بسا بنیادی‌تر، اسلام سنی هم از سوی نهاد روحانیت تهدید داخلی و هم خارجی تلقی می‌شود و احتمالاً همین نگرش است که سخت‌گیری نسبت به سنی‌گرایی از آنچه در گذشته نزد شیعیان ایران مرسوم بود بیشتر شده است. علیرضا اعرافی نیز در نخستین سخنرانی‌هایش پس از احراز مقام، درباره نفوذ اهل سنت ابراز نگرانی کرده است. همان‌طور که در گفتمان حکومتی معمول است، او به جای نام بردن از خطر کلی تسنن، از اسلام وهابی نام برده است که مرتبط با رقیب منطقه‌ای ایران عربستان سعودی شمرده می‌شود.^{۱۰۶}

خارج از مباحث مربوط به اسلام، رشد مسیحیت و آیین بهایی نیز در میان ایرانیان به سرعت گسترش می‌یابد و مقامات مذهبی و سیاسی از آن احساس خطر می‌کنند. در سال‌های اخیر، مراجع و دیگر روحانیون ارشد دائماً از گسترش نفوذ مسیحیت در جمهوری اسلامی ایران ابراز نگرانی کرده‌اند.^{۱۰۷}

در ۱۹ جولای، اعرافی در نخستین سخنرانی عمومی خود به عنوان مدیر اجرایی حوزه‌های علمیه ایران، نگرانی‌های عمیق خود را در مورد کثرت «رقبای قم» - از جمله گرایش تغییر کیش به اسلام سنی یا مسیحیت - این چنین بیان کرد: «حوزه منشأ انقلابی بوده که طبیعی است دشمنان بسیاری داشته و سپاهی از رقیبان و معاندان روبه‌روی او ایستاده‌اند... امروز حرکت بی‌خدایی قریب به پانصد میلیون طرفدار در دنیا دارد... قم در برابر تمام این رقیبان مسئول است، چرا که امواج آن در ایران نیز نفوذ کرده و از طرف مقابل ما فقط مسئول ایرانیان نیستیم؛ بلکه باید برای تمام جهانیان کار کنیم.» به گفته او: «مسیحیت رقیب بعدی ماست که بیش از یک هزار مرکز

و یا به صورت پنهانی به آرمان‌های انقلاب اسلامی بی‌اعتماد یا بی‌علاقه شده‌اند.^{۱۰۹}

علی‌رغم این فشارهای گسترده حاکمیت، روحانیون برای به دست آوردن استقلال اقدامات اندکی انجام داده‌اند. در اواخر جنگ ایران و عراق، روحانیون جوان توانستند موافقت آیت‌الله خمینی را برای تشکیل نهادی به نام مجمع نمایندگان طلاب و فضیلاب حوزه جلب کنند؛ نهادی اداری که نمایندگان آن با رای داخلی هر استان انتخاب می‌شوند. اما این نهاد در طول سه دهه عمرش نتوانسته تصمیم‌گیری مهمی در عرصه اداره روحانیت انجام دهد. در گزارشی که در فوریه ۲۰۱۴ منتشر شد، روحانیون این نهاد برای توانمندسازی مجمع، احترام خود به الگوهای دموکراتیک غربی را در انتخابات دوره هفتم مجمع نشان داده‌اند؛ امری که چه بسا شگفت به نظر آید. این گزارش در یک وب‌سایت خبری روحانی با عنوان «مشارکت حداکثری حوزویون در فرآیند دموکراسی حوزه» منتشر شده است.^{۱۱۰}

طی یک ابتکار عمل دیگر که در سال ۲۰۰۳ آغاز شد، ده‌ها نفر از روحانیون و اساتید حوزه علمیه، مجمع اساتید سطوح متوسطه و عالی را شکل دادند که رسالت خود را رفع نیازها و مشکلات حوزه اعلام کرد.^{۱۱۱} علی‌رغم کلیه اقدامات احتیاطی و هماهنگی با مقامات ذی‌ربط، این نهاد جدید مورد سوءظن قرار گرفت، چرا که تصور می‌شد اهداف پنهانی در رقابت با جامعه مدرسین حوزه علمیه قم دارد که شدیداً وابسته به حکومت و دنبال سیاست‌زدایی از جامعه روحانیت است.

با وجود فشارهای زیاد، این مجمع به لطف پشتیبانی اکثریت مراجع مورد احترام قم گسترش یافته و به فعالیت خود ادامه داده است. حمایتی که نشان‌دهنده نگرانی همه‌جانبه آنها نسبت به استقلال آینده نهاد روحانیت است. در آخرین کنفرانس عمومی که در دفتر آیت‌الله‌العظمی حسین وحید خراسانی در ۲۰ می ۲۰۱۶ برگزار شد، بیش از هزار تن از اساتید حوزه حضور داشتند.^{۱۱۲} با این حال، بقای چنین سازمان‌هایی به این بستگی دارد که مداوماً به حکومت اطمینان و تعهد دهند که از مقامات حکومتی سرپیچی

نخواهند کرد و به چالش با وضع موجود نمی‌پردازند. حکومت در هر حال محدودیت‌هایی را برای این گروه وضع کرده است که عملاً آن را به نهادی تشریفاتی بدل می‌سازد که صرفاً «تظاهر به استقلال» می‌کند. این وضعیت در نهایت اهداف هیچ یک از طرفین را برآورده نمی‌کند، زیرا از سویی استقلال کافی را از روحانیت دریغ می‌کند که وجدان جمعی ناخرسند آنان را همچنان معذب می‌دارد و از سوی دیگر توانایی آنها را برای مشروعیت‌بخشی به رژیم به دلیل همان فقدان استقلال تضعیف می‌کند.

نتیجه‌گیری

با توجه به این گرایش‌های کلی، انتصاب علیرضا اعرافی به عنوان مدیر اجرایی حوزه‌های علمیه کشور در تابستان ۲۰۱۶ را می‌توان نقطه عطفی در جهت افراطی‌تر شدن نهاد روحانیت شیعه تلقی کرد. این اقدام با هدف ارائه خدمات موثر به برنامه تمامیت‌خواهی ایدئولوژیک حکومت در داخل ایران و سیاست صدور انقلاب به خاورمیانه و فراتر از آن انجام شده است. سابقه و مهارت‌های اعرافی در اداره دانشگاه بین‌المللی المصطفی با اثرگذاری گسترده و شبکه جهانی آن و ارتباطات مستحکم با شخصیت‌ها و سازمان‌های تاثیرگذار اسلام‌گرا، به او صلاحیت بی‌همتایی برای رهبری بزرگترین و قدیمی‌ترین نهاد کشور داده است. چنین سازمانی با ساختار چندوجهی و وظایف متعدد تحت مدیریت اعرافی می‌تواند در هموارساختن راه استیلای منطقه‌ای ایران به اندازه نیروی قدس تحت فرمان قاسم سلیمانی نقش اساسی پیدا کند. در حقیقت این انتصاب نیز مانند انتصابات اخیر دیگر، از جمله در آستان قدس رضوی و ستاد کل نیروهای مسلح، از حساسیت خاصی برخوردار است. از ویژگی‌های مشترک همه منصوب‌شدگان اخیر می‌توان به سن نسبتاً جوان، داشتن مهارت‌های مدیریتی پیشرفته و مدرن، وفاداری شخصی به خامنه‌ای و وابستگی فکری و عقیدتی به او اشاره کرد. خامنه‌ای امیدوار است که با قرارداد چنین افراد تندرو و توانمندی در مناصب مهم، حرکت حکومت در مسیر ضدآمریکایی و ضدغربی پس از مرگ وی تضمین شود.

مهدی خلجی هموند خانواده لیبتسکی در انستیتو واشنگتن است و حوزه کارش سیاست ایران و گروه‌های شیعه در خاورمیانه است. آقای خلجی دانش‌آموخته هیات‌الهیات شیعی است و عضو تحریریه دو نشریه برجسته ایرانی بوده است: مجله‌الهیاتی نقد و نظر و روزنامه انتخاب. خلجی طی سال‌های ۱۹۸۶ تا ۲۰۰۰ در حوزه علمیه قم دروس هیات و فقه گذرانده است. ضمن اخذ دکترا، در زمینه تحولات فکری و سیاسی-فلسفی نوین در ایران، جهان اسلام و غرب پژوهش‌های گسترده‌ای کرده است و، علاوه بر ادامه تالیفات خود، آثار محمد ارکون پژوهشگر اومانیست اسلامی را نیز ترجمه کرده است. نویسنده در سال ۲۰۰۰ به پاریس کوچ کرد و در آنجا تحصیل هیات‌الهیات شیعه را در مدرسه مطالعات عالی تطبیقی ادامه داد. او همچنین برای بی.بی.سی فارسی به عنوان تحلیلگر سیاسی در امور ایران کار کرده است و در رادیو فردا در پراگ، که بخش فارسی رادیو اروپای آزاد/رادیو آزادی است، تهیه‌کننده و برنامه‌ساز بوده است.

- [1] برای دیدن متن کامل سخنان او، بنگرید به: «بیانات در دیدار طلاب و فضلا و اساتید حوزه علمیه قم»، 21 اکتبر 2010 (13 ذوالقعدة 1431):
<http://farsi.khamenei.ir/print-content?id=10357>
- [2] انتصاب خصوصی یا غیررسمی از طریق شورای عالی حوزه‌های علمیه انجام شد که برای پاسخگو نبودن زیر چتر حمایتی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم فعالیت می‌کند.
- [3] «توقف اعلام آمار طلاق از سوی سازمان ثبت احوال»، خبرگزاری دانشجویان ایران (ایسنا) ۱۲ مرداد ۱۳۹۵:
<http://washin.st/2dxRTGP>
- [4] برای دیدن گزارش متن سخنرانی در وبسایت رسمی خامنه‌ای، بنگرید به: «دیدار مسئولان ستاد سرشماری نفوس و مسکن با رهبر انقلاب»، ۲۳ شهریور ۱۳۹۵:
<http://farsi.khamenei.ir/news-content?id=34336>
- [5] محمد محمدی گلپایگانی، «۱۸ میلیون تومان شهریه مهدیه خامنه‌ای به طلاب»، دیگران نیوز، ۱۰ بهمن ۱۳۹۲:
<http://www.digarban.com/node/16683>
- [6] «بیانات در دیدار جمعی از فضلاء حوزه علمیه قم»، ۳۰ بهمن ۱۳۷۰:
<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2587>
- [7] برای انتصاب مصباح عاملی از جانب خامنه‌ای به عنوان مدیر حوزه علمیه مشهد بنگرید به متن نامه در وبسایت رسمی خامنه‌ای: «انتصاب دبیر و اعضای شورای عالی و مدیر حوزه علمیه خراسان»، ۱۸ اسفند ۱۳۹۴:
<http://farsi.khamenei.ir/message-content?id=32533>
- [8] «آیت‌الله اعرافی مدیر حوزه علمیه قم شد»، نسیم آنلاین، ۱۲ تیر ۱۳۹۵:
<http://washin.st/2d2ixqU>
- [9] «انتصاب اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی برای دوره جدید»، ۱۷ خرداد ۱۳۹۳:
<http://farsi.khamenei.ir/message-content?id=12615>
- [10] «آیت‌الله اعرافی: باز به حج می‌رویم و فریاد مرگ بر آمریکا سر می‌دهیم»، ۱۴ خرداد ۱۳۹۵:
<http://washin.st/2dibvzC>
- [11] «درباره ما»، دانشگاه بین‌المللی المصطفی:
<http://miu.ac.ir/?fkeyid=&siteid=1&pageid=140>
- [12] نویسنده اعرافی را از سال ۱۹۹۰ از زمانی که در حوزه علمیه قم وقت می‌گذراند، از نزدیک می‌شناسد.
- [13] برای انتصاب اعرافی به عنوان عضو شورای عالی انقلاب فرهنگی، بنگرید به متن نامه در وبسایت رسمی خامنه‌ای، «انتصاب اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی برای دوره جدید»، ۱۷ خرداد ۱۳۹۳:
<https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=12615>
- [14] بنگرید به وبسایت رسمی آن:
<http://www.eshragh-erfan.com>
- [15] اعرافی در خطبه‌های نماز جمعه در ۱۲ خرداد ۱۳۹۵ عربستان سعودی را متهم به ممانعت از رفتن ایرانیان به حج کرد: «محرومیت ما از حج نشانه مظلومیت و انقلابی بودن ماست، دنیا بداند ما باز هم در حج حاضر خواهیم شد و فریاد مرگ بر آمریکا سر خواهیم داد.» آفتاب نیوز، ۱۴ خرداد ۱۳۹۵:
<http://washin.st/2dibvzC>
- [16] خاطرات حسین علی منتظری، چاپ اول، در وبسایت رسمی او:
<https://amontazeri.com/book>
- [17] برای مثال برای دیدن تلاش‌های موفقیت‌آمیز جامعه المصطفی العالمیه برای آموزش اصول شیعه برای غیرایرانیان، بنگرید به: آشنایی با جامعه المصطفی گرگان، مرکز آموزش ویژه اهل سنت، راه‌یافته، ۱۱ تیر ۱۳۹۵:
<http://washin.st/2dgyOeA>
- [18] برای دیدن مصاحبه در نشریه تندرو طرفدار دولت، رجانیوز، بنگرید به: «پایه صدور انقلاب اسلامی یک تفکر تمدنی است» /

«سید حسین نصرالله گفت: شجاعت ما از شجاعت رهبر انقلاب است»، رجانیوز، ۲۹ بهمن ۱۳۹۴:

<http://www.rajanews.com/news/234979>

[19] همان.

[20] برای دیدن گزارش رضا تاران در باره جامعه المصطفی، بنگرید به: «طلبه‌های خارجی کجا درس می‌خوانند؟»، ۲۲ تیر ۱۳۹۲:
<http://washin.st/2cHmV8V>

[21] اعرافی در سخنرانی‌اش خطاب به مسئولان آموزش و پرورش استان قم: «طلاب ۱۲۵ کشور در جامعه المصطفی تحصیل می‌کنند»، ۵ دی ۱۳۹۴ مهرنیوز:
[/http://washin.st](http://washin.st)

[22] «درباره ما»، جامعه المصطفی:
<http://www.miu.ac.ir/?fkeyid=&siteid=1&pageid=140>

[23] برای دیدن وبسایت رسمی مؤسسه، بنگرید به:
<http://ou.miu.ac.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=29&pageid=4616>

[24] بنگرید به: گزارش ورزشی جامعه المصطفی ۱۳۹۵:
[/http://sports-miu.ir](http://sports-miu.ir)

[25] برای دیدن مصاحبه او در وبسایت جماران، بنگرید به: «تدابیر امنیتی و ارشادی حوزه‌های علمیه شیعه در سوریه»، ۵ دی ۱۳۹۱:
www.jamaran.ir/fa/NewsContent-id_24212.aspx

[26] سید محمد آل ایوب، «شکل‌گیری حوزه‌های علمیه در سوریه و شرایط فعلی آنها»، خبرگزاری بولتن، ۱ شهریور ۱۳۹۱:
[http:// washin.st/2drpBk0](http://washin.st/2drpBk0)

[27] برای دیدن لیست ناکامل و منسوخ‌شده حوزه علمیه لبنان، بنگرید به: «معرفی حوزه‌های علمیه معاصر شیعه لبنان»، کتابخانه تاریخ، ۲۹ شهریور ۱۳۹۳:
<http://historylib.com/index.php?action=article/view/1532>

[28] «افتتاح یک حوزه علمیه جدید در لبنان»، ممتاز نیوز:
[http:// washin.st/2dn7Y4E](http://washin.st/2dn7Y4E)

برای دیدن گزارش جدیدتر اما ناکامل در این زمینه، بنگرید به: «حوزه‌های علمیه در لبنان»، ۲۰ مرداد ۱۳۹۳:
<http://washin.st/2dyQumx>

[29] برای دیدن گزارش این جلسه، بنگرید به: «تشکر سیدحسن نصرالله از مراجع قم/تاکید بر گسترش همکاری بین حوزه و حزب‌الله»، فارس نیوز، ۲۶ تیر ۱۳۹۵:
<http://www.farsnews.ir/newstext.php?nn=13950426001076>

[30] برای دیدن گزارش سفر شهرستانی به لبنان در اسفند ماه گذشته با تعدادی از سران حزب‌الله، بنگرید به: «سفیر کبیر تشیع در کشور مذاهب»، فرید مدرسی، ۱۲ اردیبهشت ۱۳۹۵:
<http://faridmod.blogfa.com/post-422.aspx>

[31] برای دیدن گزارشی از نحوه زندگی و تحصیل در شعبه مشهد جامعه المصطفی، بنگرید به: «زندگی و تحصیل طلاب غیرایرانی در مشهد»، تابناک، ۴ آبان ۱۳۹۳:
[http:// washin.st/2d9e70X](http://washin.st/2d9e70X)

[32] برای دیدن مصاحبه، بنگرید به: «حجت‌الاسلام ابراهیمی: مقام معظم رهبری دستور دادند مهاجران افغانستانی را تکریم کنید»، آژانس خبری تسنیم، ۸ آذر ۱۳۹۳:
<http://washin.st/2dv4dnX>

[33] برای دیدن مصاحبه، بنگرید به: «افغانستان، مسئولیت و رسالت در مصاحبه با حضرت حجت‌الاسلام والمسلمین ابراهیمی نماینده مقام معظم رهبری در افغانستان»، خبرگزاری رسمی حوزه، بهمن ۱۳۸۲:
<http://washin.st/2dEDKrl>

[34] بنگرید به: «اقامت مجاز ۶۵ هزار افغان در قم/ آمار مهاجرین غیرمجاز مشخص نیست»، مهرنیوز، ۱۹ شهریور ۱۳۹۳:

<http://washin.st/2dEERa>

[35] «نماینده جامعه المصطفی العالمیه از امضای توافق نامه همکاری قرآنی و دینی در عرصه آموزشی و پژوهشی میان جامعه المصطفی العالمیه و وزارت حج، ارشاد و اوقاف افغانستان خبر داد»، خبرگزاری ایسنا، ۱۱ بهمن ۱۳۹۰:
<http://qom.isna.ir/default.aspx?NSID=5&SSLID=46&NID=10533>

[36] برای دیدن وبسایت رسمی و گزارش فعالیتها، بنگرید به: «جامعه المصطفی واحد کابل در یک نگاه»، پایگاه خبری جامعه المصطفی العالمیه، ۱۰ اردیبهشت ۱۳۹۱:
<http://www.miu.ac.ir/index.aspx?siteid=23&pageid=2602&ne>

[37] برای دیدن مصاحبه آیتالله محمد حسن صالحی، بنگرید به: «حوزه علمیه افغانستان در گفتوگو با آیتالله محمدحسن صالحی»، دین آنلاین، ۲۵ شهریور ۱۳۹۲:
<http://dinonline.com/doc/news/fa/1952>

[38] «فعالیت بیش از نود حوزه علمیه در هند/ علاقه مردم هندوستان به انقلاب اسلامی ایران»، خبرگزاری رسمی حوزه، ۲۲ دی ۱۳۹۴:
<http://hawzahnews.com/detail/News/366611>

[39] «دیدار و گفتوگوی مدیر محترم جماعت عروة الوثقی پاکستان با آیتالله هادوی تهرانی»، ۱۸ آذر ۱۳۹۳:
<http://www.hadavi.info/fa/news/491-1-1>

[40] سازمان بسیج سازندگی از تشکیل گروههای جهادی در پاکستان توسط طلاب پاکستانی که قبلا در ایران تحصیل کردهاند و با الگوبری از اردوهای جهادی جوانان ایرانی خبر داد، بنگرید به: «تشکیل گروههای جهادی در پاکستان»، اطلاعات روز، ۲۹ تیر ۱۳۹۵:
<http://washin.st/2cNmDql>

[41] هفت شهید پاکستانی مدافع حرم حضرت زینب در قم تشییع شدند، خبرگزاری دفاع مقدس، ۲۲ فروردین ۱۳۹۴:
www.defapress.ir/Fa/News/44367

[42] دیدار سفیر پاکستان در ایران با آیتالله اعرافی، میبد ما، ۲۹ اردیبهشت ۱۳۹۴:
<http://meybodema.ir/?p=19902>

[43] برای دیدن گزارش او، بنگرید به: اعزام ۸۰۰ روحانی غیرایرانی به ۶۰ کشور در ماه رمضان، پایگاه خبری جامعه المصطفی العالمیه، ۸ تیر ۱۳۹۴:
www.almustafaou.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=23&pageid=19125&newsview=63677

[44] برای دیدن اظهارات، بنگرید به: «گزارش نشست خبری حجتالاسلام والمسلمین سید مهدی حسینی ریاست محترم دانشگاه مجازی المصطفی»، ۱۷ شهریور ۱۳۹۵:
<http://almustafaou.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=39&pageid=19688&newsview=77883>

[45] برای دیدن مصاحبه اعرافی در مورد برنامه ریزی ۱۰ ساله برای افزایش تعداد روحانیون و گسترش زیرساختهای مذهبی، بنگرید به: «برای صیانت از فرهنگ جامعه نیازمند ۱۰۰ هزار مسجد و ۴۰۰ هزار روحانی هستیم»، قطره، ۵ مرداد ۱۳۹۵:
<http://washin.st/2cNo5t5>

[46] برای دیدن گزارش سخنرانی، بنگرید به: «بار اصلی انقلابی ماندن حوزه به دوش مرکز تخصصی است»، خبرگزاری رسمی حوزه، ۱۱ مرداد ۱۳۹۵:
<http://hawzahnews.com/detail/News/389362>

[47] برای دیدن گزارش اظهارات، بنگرید به: «حوزه انقلابی مدیر انقلابی می خواهد»، ایران نیوز آنلاین، ۲۱ شهریور ۱۳۹۵:
<http://irannewsonline.ir/139529608/21/06/>

[48] برای دیدن گزارش اظهارات، بنگرید به: «قرارگاه حوزه انقلابی در تهران تشکیل شد»، شبستان، ۲۶ فروردین ۱۳۹۵:
<http://shabestan.ir/detail/News/536340>

[49] برای دیدن گزارش اظهارات، بنگرید به:
<http://washin.st/2cO0BPH>

[50] «حوزه انقلابی زمینه ساز ظهور است»، کیهان، ۱۷ مرداد ۱۳۹۵:
<http://washin.st/2dlqkqs>

همچنین برای دیدن مقاله ای که در آن دبیر شورای هماهنگی خامنه ای و یاران رهبر انقلاب در مورد منظور خامنه ای از حوزه

انقلابی توضیح می‌دهند، بنگرید به: علی بنایی، «حوزه انقلابی»، خبرگزاری مجلس، ۲۹ اسفند ۱۳۹۴:
<http://washin.st/2dlQok1>

برای دیدن سخنان مفید از شخصیت‌ها و مقامات مختلف نیز بنگرید به: «مفسرین سخنان رهبری، حوزه انقلابی را چگونه تفسیر کردند»، دین آنلاین، ۱۶ اردیبهشت ۱۳۹۵:
[/http://www.dinonline.com/doc/report/fa/6352](http://www.dinonline.com/doc/report/fa/6352)

و برای دیدن یک سری مصاحبه‌ها و مقالات، بنگرید به: «حوزه انقلابی»، از طلبگی تا اجتهاد، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۵:
<http://washin.st/2dySaMQ>

سرانجام گزارش زیر را مشاهده کنید: «گزارش تفصیلی همایش: حوزه انقلابی، حوزه سکولار»، فقاقت و تمدن‌سازی اسلامی، ۲ خرداد ۱۳۹۵:
<http://feghahat.com/?p=4411>

[51] برای دیدن گزارش سخنرانی، بنگرید به: «نگاه کلان و بین‌المللی ضرورت امروز حوزه است/ از همه بزرگان، اساتید و طلاب استمداد می‌طلبم»، رسانیوز، ۲۶ تیر ۱۳۹۵:
<http://www.rasanews.ir/detail/news/438244>

[52] برای دیدن مصاحبه محمدرضا نائینی، استاد خوشنام حوزه علمیه، بنگرید به: «حوزه مستقل می‌تواند حوزه نظام، انقلاب و اسلام باشد»، مباحثات، ۲۸ تیر ۱۳۹۵:
<http://mobahesat.ir/10890>

[53] برای کسب اطلاعات در مورد تعداد مدارس و دانشجویان نهاد روحانیت و همچنین در مورد افزایش متقاضیان شرکت در حوزه‌های علمیه، بنگرید به: «۱۷ هزار طلبه جدید وارد حوزه می‌شوند»، فارس نیوز، ۵ بهمن ۱۳۹۲:
<http://www.farsnews.ir/newstext.php?nn=13921105000363>

[54] برای دیدن اظهارات وی، نک به: «رشاد: تهران به ۳۰۰ هزار طلبه نیاز دارد»، صراط نیوز، ۲۳ شهریور ۱۳۹۴:
<http://washin.st/2dlTJ2n>

[55] رشاد در جلسه‌ای با رهبر انقلاب در ابتدای سال ۱۳۹۵ گزارش داد که حوزه علمیه تهران ۱۳۳ مدرسه، ۶ مرکز تخصصی، ۱۵۰۰۰ روحانی یا دانشجوی مذهبی و ۱۲۰۰ استاد دارد؛ بنگرید به: «تیبین سه مسئولیت مهم روحانیت/ تداوم حضور روحانیت و مردم، استمرار حرکت انقلاب را ممکن کرده است»، پایگاه اطلاع رسانی مقام معظم رهبری:
<http://washin.st/2cY8oOf>

[56] «تهران مقام نخست تعدد حوزه علمیه در کشور را داراست/ راه‌اندازی رشته تخصصی شیعه شناسی»، فارس نیوز، ۱۰ شهریور ۱۳۹۳:
<http://www.farsnews.ir/newstext.php?nn=13930610001064>

[57] برای دیدن لیست دوره‌ها در حوزه علمیه مشهد، بنگرید به: «برنامه دروس خارج فقه و اصول حوزه علمیه مشهد»، شفقنا، ۲۱ شهریور ۱۳۹۴:
<http://fa.shafaqna.com/news/10987>

و برای دیدن لیست دوره‌ها در حوزه علمیه قم و دیگر حوزه‌ها: «فهرست جامع دروس عالی و خارج حوزه‌های علمیه کشور»، اجتهاد:
<http://www.ijtehad.ir/NewsDetails.aspx?itemid=3056>

[58] برای دیدن اطلاعاتی در مورد دانشجویان مجرد در حوزه علمیه قم و اطلاعات دیگر مربوط به تعداد مدارس و دانشجویان در قم، در وبسایت رسمی حوزه علمیه قم، بنگرید به: «تحصیل ۸ هزار طلبه در مدارس علمیه استان قم»، حوزه قم، ۲۹ تیر ۱۳۹۵:
<http://washin.st/2dnbhJ8>

[59] همان.

[60] بنگرید به: «۱۷۰۰۰ طلبه جدید وارد حوزه می‌شوند»، پیشین.

[61] بنگرید به:
[39/http://hawzahnews.com/mobile/mobiledetail/News/393566](http://hawzahnews.com/mobile/mobiledetail/News/393566)

[62] برای دیدن بیانات صمصام الدین قوامی، بنگرید به: «پردیسان قطب علمی شهر قم است/ ۱۲ هزار طلبه و روحانی در پردیسان ساکن هستند»، خبرگزاری حوزه، ۲۷ اسفند ۱۳۹۴:
<http://hawzahnews.com/detail/News/374880>

[63] برای بررسی اجمالی حوزه علمیه علوم اسلامی دانشگاهیان، بنگرید به: توضیحات در وبسایت رسمی، «معرفی حوزه علوم اسلامی دانشگاهیان»:

<http://www.hodat.ir/index.jsp?siteid=25&fkeyid=&siteid=25&pageid=46531>

[64] برای دیدن بیانات علی حریزای، بنگرید به مقاله‌ای از سایت نیمه رسمی فارس نیوز: «ثبت‌نام بیش از ۴ هزار دانشجو در حوزه علوم اسلامی دانشگاهیان/ استقبال دانشجویان دکتری از این دوره‌ها»، فارس نیوز، ۲۳ دی ۱۳۹۴:
<http://www.farsnews.ir/13941023000697>

[65] برای بررسی اجمالی حوزه علوم اسلامی دانشگاهیان و شعبه‌های آن در سراسر دنیا، بنگرید به: «معرفی حوزه علوم اسلامی دانشگاهیان»، پیشین.

[66] موسی شبیری زنجان، جرعه‌ای از دریا، جلد ۳، صفحه ۴۹.

[67] برای دیدن گزارش مدرسی در وبلاگ او، بنگرید به: «چه خبر از نجف؟» فرید مدرسی، ۳۰ بهمن ۱۳۸۸: <http://faridmod.blogfa.com/post-397.aspx>

[68] برای دیدن صفحه مدرسه، بنگرید به: مؤسسه الامام الخمینی للثقافه والتبلیغ الاسلامی، فیسبوک:
<http://washin.st/2cNB5ig>

[69] برای دیدن نامه تسلیت خامنه‌ای، بنگرید به: پیام تسلیت در پی درگذشت آیت‌الله شیخ مهدی آصفی، ۱۴ خرداد:
<http://farsi.khamenei.ir/message-content?id=29911>

[70] برای دیدن بیوگرافی او در وبسایت رسمی وی، بنگرید به: «زندگینامه»، پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله سید مجتبی حسینی، ۹ بهمن ۱۳۹۴:
<http://washin.st/2dr5JeU>

همچنین برای دیدن مصاحبه او درباره تلاش‌های وی در زمینه محافظت از حرم سیده زینب و همچنین همکاری با حزب‌الله لبنان، بنگرید به: «اخبار جهان اسلام/ آیت‌الله سید مجتبی حسینی نماینده ولی فقیه در کشور سوریه»، ره توشه:
<http://www.rahtousheh.com/ViewDetails.aspx?pld=106346&id=1613251>

[71] برای دیدن گزارش مراسم معرفی، بنگرید به: «نماینده جدید رهبر معظم انقلاب در عراق معرفی شد»، خبرگزاری ایسنا، ۶ مرداد ۱۳۹۴:
<http://washin.st/2dm0Ho2>

[72] برای دیدن سخنان او، بنگرید به: «مردم متدین سوریه، عراق و بحرین ارادتمند رهبر انقلاب هستند/ ضرورت تقویت رابطه بین حوزه علمیه قم و نجف»، فارس نیوز، ۵ خرداد ۱۳۹۵:
<http://www.farsnews.ir/13950305000849>

[73] برای دیدن مصاحبه با مدیر، بنگرید به: علی الغزی، «مدرسه الامام الخامنه‌ای فی کربلا المقدس»، شبکه اخبار الناصریه، ۱۴ ژوئن ۲۰۱۲:
<http://washin.st/2dEDOMB>

[74] برای دیدن گزارش فرید مدرسی، نک به: «چه خبر از نجف؟»، پیشین.

[75] همان.

[76] «تعدد طلاب خواهر و نحوه تحصیل آنها در حوزه‌های علمیه»، فارس نیوز، ۱۸ مهر ۱۳۹۱:
<http://www.farsnews.ir/newstext.php?nn=13910717000462>

[77] «۱۳ هزار طلبه در جامعه الزهرا تحصیل می‌کنند»، خبرگزاری حوزه، ۱۸ شهریور ۱۳۹۵:
[39/http://hawzahnews.com/mobile/mobiledetail/News/393566](http://hawzahnews.com/mobile/mobiledetail/News/393566)

[78] برای دیدن گزارش، بنگرید به: «۳۵۰ مدرسه علمیه خواهران در حال راه‌اندازی است»، حوزه خوی، ۱۰ مهر ۱۳۹۴:
[15-23-21-02-10-2015-225/46-59-18-23-09-2015-http://Howzeh-Khoy.Ir/Index.php/95](http://Howzeh-Khoy.Ir/Index.php/95)

[79] «گزارش جالبی از ۳۰ مرجع تقلید زنده شیعه»، شفاف، ۲۷ دی ۱۳۸۸:
<http://washin.st/2dECSYh>

[80] بنگرید به: «افق حوزه، مسیر تحول، دستاوردهای معاونت امور طلاب و دانش‌آموختگان»، خبرگزاری حوزه:
<http://washin.st/2dz0Wug>

[81] بنگرید به: «سهم نهادهای حوزوی از بودجه ۹۵ چقدر است؟»، دنیای اقتصاد، ۱۱ اردیبهشت ۱۳۹۵:
<http://donya-e-eqtasad.com/SiteKhan/996324>

«سهم حوزه و دانشگاه از بودجه سال ۱۳۹۴»، شفقنا، ۸ دی ۱۳۹۳:

<http://washin.st/2dLMm3F>

«بودجه فرهنگی کشور کجا هزینه می‌شود + جدول»، فرارو، ۲۹ فروردین ۱۳۹۵:

<http://washin.st/2dCUWwy>

«بودجه نهادها چگونه توزیع می‌شود؟»، اقتصاد آنلاین، ۱ بهمن ۱۳۹۴:

<http://washin.st/2dEOjuP>

«کدام دستگاه فرهنگی در سال ۹۳ بیشترین بودجه را می‌گیرد»، مهرنیوز، ۱۸ آذر ۱۳۹۲:

<http://washin.st/2cNACGu>

برای دیدن نامه سرگشاده صادق زیباکلام، بنگرید به: «۶ هزار میلیارد تومان بودجه فرهنگی کشور به کجا می‌رود؟/مؤسسه مصباح، بصیرت، منشور قرآنی، نسیم نور، حوزه علمیه، نماز جمعه، تبلیغات اسلامی و...»، عصر ایران، ۲۷ اردیبهشت ۱۳۹۴:

<http://washin.st/2d9pG8S>

[82] بنگرید به: «اعلام آمادگی ۴۰ هزار حوزوی برای خدمت به نظام»، خبرگزاری حوزه، ۱۲ اسفند ۱۳۹۲:

<http://hawzahnews.com/detail/News/328545>

[83] «در نشست معاون امور طلاب حوزه با مشاور وزیر»، پایگاه اطلاع رسانی مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه، ۲۵ مرداد ۱۳۹۴:

<http://washin.st/2dN3q5U>

[84] «تقوی: استعداد امامان جمعه در انجام وظیفه خطیرشان یکسان نیست/ رضایت عمومی مردم ملاک است»، آزاد نیوز، ۵ مرداد ۱۳۹۵:

مرداد ۱۳۹۵:

<http://www.ana.ir/news/126457>

[85] «برگزاری نماز جمعه در ۸۵۰ شهر کشور»، صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، ۷ مرداد ۱۳۹۵:

<http://washin.st/2cNAKwI>

[86] «بیش از ۷۰ درصد امامان جمعه تازه منصوب در کشور جوان هستند»، قطره، ۱ مرداد ۱۳۹۵:

<http://washin.st/2dEOQNb>

[87] برای دیدن اظهارات مربوط به تعداد مساجد نسبت به جمعیت ایران، و متن مصاحبه با سعید روستا آزاد، معاون فرهنگی

دبیرخانه دفتر تبلیغات اسلامی حوزه‌های علمیه قم، بنگرید به: «مساجد کوچک اهل سنت نیز امام جماعت دارند/ غفلت

شیعیان از اقامه نماز در مسجد»، رسانیوز، ۱ مرداد ۱۳۹۵:

[2049/http://www.rasanews.ir/detail/news/439403](http://www.rasanews.ir/detail/news/439403)

[88] همان.

[89] برای دیدن اطلاعات در مورد توسعه مساجد جدید در تهران و مقاله مربوطه در وبسایت رسمی مرکز آموزش مساجد،

بنگرید به: «تهران باید ۴ هزار مسجد داشته باشد»، خبرگزاری قرآن، ۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۵:

<https://bit.ly/370fxeE>

[90] بنگرید به: «گزارشی از فعالیت‌های ستاد مرکزی اعتکاف استان قم»، پایگاه مرکزی اعتکاف قم، ۵ اردیبهشت ۱۳۹۵: <http://etekafqom.com/fa/NewsView.html?ItemID=1228>

[91] برای دیدن آمار رسمی درباره موقوفات، درآمد و هزینه‌های سال ۹۴ و گزارشی از کنفرانس مطبوعاتی علی محمدی، نماینده

ولی فقیه در سازمان اوقاف و امور خیریه، بنگرید به: «تمام آمار و ارقام درآمد و هزینه اوقاف در سال ۹۴/ نیاز شدید به وقف در

زمینه ازدواج جوانان»، فارس نیوز، ۱۷ آذر ۱۳۹۴:

<http://www.farsnews.ir/newstext.php?nn=13940917000662>

[92] به گفته حسن ربیعی، سخنگوی سازمان اوقاف و امور خیریه، قبل از سال ۱۳۵۸ حدود ۱۵۰۰ امامزاده در ایران وجود

داشته است. سی‌وچهار سال بعد این تعداد به ۱۱۰۰۰ رسیده. برای دیدن اظهارات ربیعی، بنگرید به: «امامزاده‌هایی که در ایران

می‌رویند»، بی.بی.سی فارسی، ۲۹ ژانویه ۲۰۱۳:

http://www.bbc.com/persian/iran/2013_nm_shrine_religious.shtml_130127/01

[93] برای کسب اطلاعات بیشتر در مورد موقوفات، درآمد‌های روحانیون و هزینه‌ها، بنگرید به: بخش بانک اطلاعات در سایت

سازمان اوقاف برای زیارتگاه‌های مذهبی، بانک جامع امامزادگان، سازمان اوقاف و امورخیریه:

<http://www.emamzadegan.ir/emamzadehbank>

[94] این تیپ مستقل از نیروهای مسلح و پلیس است.

[95] برای دیدن مصاحبه محمد جمالی با خبرگزاری ایسنا، بنگرید به: «مسئول سازمان بسیج طلاب و روحانیون سپاه قدس

گیلان خبر داد: جذب و سازمان دهی ۳ هزار طلبه و روحانی در این سازمان»، ایسنا گیلان، ۱۰ آذر ۱۳۹۲:

[96] «اگر شهدای مدافع حرم نبودند، اثری از حرم اهل‌البیت نبود»، بسیج طلاب، محققان بسیجی. بنگرید به این تصویر:
http://basijtollab.ir/sites/default/files/01_0.jpg

[97] محمود ملکدار، معاون حوزه و فارغ‌التحصیلان حوزه علمیه قم، می‌گوید اطلس مشاغل روحانیت به‌زودی منتشر می‌شود. در این اطلس مشاغل به سه دسته تقسیم می‌شوند: مشاغل مخصوص روحانیون، مشاغل مشترک و مشاغل غیرقانونی. به عنوان مثال، روحانیون نمی‌توانند به عنوان پستی‌چی کار کنند. برای دیدن متن مصاحبه در فارس نیوز، بنگرید به: «چاپ اطلس مشاغل حوزه/ طلاب نباید وارد مشاغل ممنوعه شوند»، فارس نیوز، ۳۰ تیر ۱۳۹۵:
<http://www.farsnews.ir/newstext.php?nn=13950430001596>

[98] برای کسب اطلاعات در مورد مداحان، بنگرید به:
<http://panegyrist.setayeshgar.ir>

[99] «خبر خوش برای مداحان کشور»، شفاف، ۸ فروردین ۱۳۸۸:
<http://washin.st/2dnwWQL>

[100] «۴۸ هزار مداح و ۵۱ آموزشگاه مداحی با مجوز»، مشرق نیوز، ۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۰:
<http://washin.st/2dEOgiz>

[101] به گفته رئیس هیئت امنای خانه مداحان: «تعداد مداحان فعال در کشور؟»، فرارو، ۱۸ آبان ۱۳۹۱:
<http://washin.st/2cYeoXu>

[102] برای کسب اطلاعات در مورد برخی تلاش‌ها برای سازمان‌دهی مداحان، بنگرید به: «چه تعداد مداح در سطح کشور فعالیت می‌کنند» باشگاه خبرنگاران جوان، ۲۴ مرداد ۱۳۹۴:
<http://washin.st/2dLNC70>

[103] «دانشکده مداحی دانشجو می‌پذیرد/ سامان‌دهی خواهران مداح/ ورود خانه مداحان به فعالیت‌های اقتصادی»، عقیق، ۱۵ اردیبهشت ۱۳۹۳:
<http://washin.st/2dm3td0>

[104] «راه‌اندازی دانشکده علوم و فنون مداحی/ اعزام مداح به کشورهای خارجی»، مهرنیوز، ۱۶ آذر ۱۳۹۰:
<http://washin.st/2cYeYo2>

[105] برای دیدن وب‌سایت رسمی، بنگرید به:
<http://www.basijmadahan.ir>

[106] «هشدار مدیر حوزه‌های علمیه به فعالیت کلیساهای خانگی در کشور»، خبرنیوز، ۳۰ تیر ۱۳۹۵:
<http://washin.st/2dN3sug>

[107] برای دیدن اظهارات آیت‌الله لطف‌الله صافی، بنگرید به: «آیت‌الله صافی به رئیس دفتر تبلیغات اسلامی قم درباره علوم جدید چه گفت؟»، خبرآنلاین، ۴ اردیبهشت ۱۳۹۱:
<http://www.khabaronline.ir/detail/209121/culture/4555%E2%8C%80>

[108] برای دیدن اظهارات اعرافی در مورد سازمان انتشار ایدئولوژی اسلامی، بنگرید به: «هشدار مدیر حوزه‌های علمیه به فعالیت کلیساهای خانگی در کشور»، مهرنیوز، ۲۹ تیر ۱۳۹۵:
<http://washin.st/2dnx8z8>

[109] برای دیدن سخنان اسفند ماه خامنه‌ای در وب‌سایت رسمی او، بنگرید به: «انقلابی‌گری در حوزه»، ۲۵ اسفند ۱۳۹۴:
<http://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=1259858978>

[110] «مشارکت حداکثری حوزویون در فرآیند دموکراسی حوزه»، فردا نیوز، ۲۷ بهمن ۱۳۹۲:
<http://fordunews.com/newsF-24750.html>

[111] برای دیدن وب‌سایت رسمی، بنگرید به:
<http://www.neshasteasatid.com>

[112] «با حضور آیت‌الله‌العظمی وحید نشست اساتید حوزه برگزار شد»، خبرگزاری رسمی حوزه، ۲۳ اردیبهشت ۱۳۹۵:
<http://hawzahnews.com/detail/News/379641>

منابع برای مطالعه بیشتر

برای اطلاع از نظریات خامنه‌ای درباره روحانیت و حوزه، متن سخنرانی‌های او که در زیر آمده راهگشاست:

- «بیانات در دیدار جمع کثیری از علما و طلاب حوزه علمیه قم و مدارس علمیه تهران»، ۲ اسفند ۱۳۶۸:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2268>

- «بیانات در دیدار جمعی از اساتید و فضلا و مبلغین و پژوهشگران حوزه‌های علمیه کشور»، ۸ آذر ۱۳۸۶:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3412>

- «بیانات در دیدار جمعی از روحانیان»، ۲۶ خرداد ۱۳۷۲:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2673>

- بیانات در دیدار جمعی از روحانیان، ۱۷ بهمن ۱۳۷۲:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2702>

- «بیانات در آغاز درس خارج فقه»، ۳۱ شهریور ۱۳۷۰:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2491>

- «بیانات در دیدار جمعی از روحانیان استان کرمان»، ۲۰ آبان ۱۳۷۰:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2510>

- «بیانات در دیدار مسئولان دفاتر سازمان تبلیغات اسلامی»، ۲۰ آبان ۱۳۷۰:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2509>

- «بیانات در دیدار مسئولان مجله حوزه»، ۲۸ بهمن ۱۳۷۰:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2584>

- «بیانات در دیدار جمعی از روحانیان»، ۳۰ بهمن ۱۳۷۰:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2588>

- «بیانات در دیدار جمعی از فضلاء حوزه علمیه قم»، ۳۰ بهمن ۱۳۷۰:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2587>

- «بیانات در دیدار جمعی از روحانیان»، ۱۴ اسفند ۱۳۷۰:

<http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2604>